

Stosunki Federacji Rosyjskiej z Republiką Indii i Islamską Republiką Pakistanu. 2014-2017

Raport Ośrodka Badań Azji
Centrum Badań nad Bezpieczeństwem
Akademii Sztuki Wojennej

grudzień 2017

Autor:

Krzysztof Iwanek

Ośrodek Badań Azji
Centrum Badań nad Bezpieczeństwem
Akademia Sztuki Wojennej
al. gen. A. Chruściela „Montera” 103
00-910 Warszawa

Tel.: 261-814-484
E-mail: osrodekbadanazji@akademia.mil.pl
Twitter: [@osrodekazji](https://twitter.com/osrodekazji)

Wszelkie opinie i uwagi na temat publikacji proszę przesyłać na ww. adres e-mail.

Spis treści

Podsumowanie	5
Podziękowania	8
1. Ogólny poziom wymiany handlowej	10
2. Sprzedaż rosyjskiego i amerykańskiego uzbrojenia do Indii. Rozwój stosunków USA z Indiami.....	16
3. Rozwój współpracy Rosji i Pakistanu w dziedzinie obronności od 2014 r. i jego znaczenie dla stosunków Indie-Rosja	23
4. Współpraca rosyjsko-indyjska i rosyjsko-pakistańska w dziedzinie energetyki	26
5. Zaangażowanie Rosji w Afganistanie	31
6. Znaczenie Azji Centralnej w stosunkach rosyjsko-indyjskich.....	35
7. Czynniki irański w stosunkach rosyjsko-indyjskich.....	36
8. Czynniki chiński w stosunkach rosyjsko-indyjskich	38
9. Czynniki europejski w stosunkach rosyjsko-indyjskich	42
10. Opinie indyjskich ekspertów i partii o stosunkach ich kraju z Rosją od 2014 r.....	43
ANEKS 1: Porównanie wspólnych ćwiczeń wojskowych Rosji z Indiami i z Pakistanem, a także USA z Indiami	59
ANEKS 2: Podpisane umowy i kontakty dyplomatyczne na wysokim szczeblu Rosji z Indiami i z Pakistanem. 2014-2017.....	60

Podsumowanie

Niniejszy raport poświęcony jest stosunkom Federacji Rosyjskiej z Republiką Indii i z Islamską Republiką Pakistanu od 2014 r. do końca 2017 r. Od 2014 r. bowiem zauważalne jest zbliżenie Rosji z Pakistanem, które wyraziło się m.in. umową na zbudowanie przez rosyjską firm gazociągu Karaczi-Lahaur (i udzieleniem przez Rosję na ten cel pożyczki), sprzedażą czterech rosyjskich śmigłowców Mi-35 i kilku Mi-171 i zawiązaniem współpracy wojskowej. Wydarzenia te wywołały niepokój i konsternację w Indiach, które dotąd stanowiły tradycyjnego partnera Rosji. W Nowym Delhi negatywnie przyjęto także rozwój współpracy Rosji z afgańskimi talibami. Rosjanie z kolei negatywnie wypowiadali się o rozwoju stosunków Indii z USA, wyrażających się m.in. wzrostem importu amerykańskiego uzbrojenia do Indii (i spadkiem importu uzbrojenia rosyjskiego). Pojawiły się twierdzenia, że dochodzi do zamiany sojuszy: Indie zbliżą się teraz do USA, Pakistan zaś do Indii.

Taka opinia jest jednak wyrazem anachronicznego i stereotypowego postrzegania stosunków międzynarodowych. Indie nie są w sojuszu ani z USA, ani z Rosją. Stosunki każdego z tych państw należy rozpatrywać aspekt po aspekcie i nie można ich całokształtu sprowadzać do jednoznacznej przyjaźni lub wrogości. W podobny sposób nie powstaje jednoznaczny sojusz Rosji z Pakistanem, chociaż oczywiście rozwój ich współpracy jest zauważalny i wart śledzenia.

Tezy niniejszego raportu są następujące:

1. W wyniku sankcji z 2014 r. władze w Moskwie zostały zmuszone do szukania nowych rynków zbytu i partnerów gospodarczych i wybrały między innymi Pakistan. W tym kontekście pojawiły się kwestie eksportu surowców naturalnych i uzbrojenia i zarówno jedno jak i drugie mogłoby być atrakcyjne dla Pakistanu. Surowce naturalne to główny towar eksportowy Rosji. Uzbrojenie stanowi niewielką procentowo część rosyjskiego eksportu, ale przemysł zbrojeniowy to istotna część rosyjskiej gospodarki, a eksport ten w istotnej części odbywa się do państw Azji i Afryki. W kontekście Pakistanu bardziej perspektywiczna dla Rosji jest jednak branża energetyczna. Potwierdza to decyzja z 2015 r. o finansowaniu przez Rosję rurociągu Karaczi-Lahaur, w zamian za co w przyszłości Pakistan ma nabywać rosyjski gaz, który ma być transportowany morzem w formie płynnej do Karaczi (ostateczna umowa jest jednak w chwili pisania tych słów wciąż negocjowana). W dziedzinie energetyki Rosja będzie mogła współpracować równocześnie na tym samym poziomie i z Indiami i z Pakistanem, co nie jest możliwe w dziedzinie obronności.

2. Eksport rosyjskiego uzbrojenia do Pakistanu ma wymiar symboliczny i służy jako karta przetargowa wobec Indii. Moskwa nigdy dotąd nie sprzedawała do Pakistanu uzbrojenia i uczyniła to po raz pierwszy w 2015 r., ale tak naprawdę doszło wówczas do

sprzedaży niewielkiej ilości śmigłowców. Rosjanie nie kryją niezadowolenia z faktu, że Indie – dotąd największy nabywca rosyjskiego uzbrojenia – coraz częściej wybierają sprzęt i usługi z USA, Francji i Izraela. Zamiana rynku indyjskiego na rynek pakistański nie ma jednak dla Moskwy sensu, skoro ten pierwszy jest dużo większy. Równoległa sprzedaż takich samych ilości uzbrojenia do Indii i do Pakistanu nie jest jednak możliwa, bo stosunki Nowego Delhi z Islamabadem pozostają i pozostaną napięte. Prawdopodobnie zatem Rosja sprzedała śmigłowce do Pakistanu po to, by wysłać sygnał ostrzegawczy Indiom i wymusić na Nowym Delhi lepsze warunki sprzedaży kolejnego uzbrojenia. Nie jest wykluczone, że Moskwa będzie powtarzać tę taktykę w przyszłości.

3. Import uzbrojenia z USA do Indii będzie jednak rosnąć. Indie potrzebują nowoczesnych technologii wojskowych, w tym takich, których Rosja nie jest w stanie zaoferować. Jednakże import ten będzie dalej ograniczany przez możliwości finansowe Indii, a oferta rosyjska jest tańsza. Rosjanie zapewne utracą możliwość sprzedaży szeregu produktów do Indii (m.in. części samolotów bojowych), ale utrzymają możliwość sprzedaży innych (m.in. czołgów). Indyjski rynek jeszcze długo pozostanie atrakcyjny dla części rosyjskich firm produkujących uzbrojenie i tak długo jak tak będzie, Rosjanie nie powinni zdecydować się na znaczne zwiększenie eksportu uzbrojenia do Pakistanu.

4. Rosjanie obawiają się, że kooperacja Indie-USA zbyt szybko ewoluuje w kierunku sojuszu wojskowego. Indie rzeczywiście rozwijają współpracę z USA w różnych aspektach, ale mimo to indyjska klasa polityczna pozostaje pozytywnie (choć pragmatycznie) nastawiona do Rosji i liczy na zachowanie współpracy z Moskwą przy równoczesnej współpracy z Waszyngtonem. To zatem głównie od władz Rosji zależy decyzja o tym, jaki poziom współpracy Indie-USA zaakceptować i jak bardzo odpowiadać na nią rozwojem współpracy z Pakistanem. Jeśli w Moskwie rozumie się, że Indie nie chcą zrezygnować z partnerstwa z Rosją, to rozwój współpracy Rosja-Pakistan pozostanie ograniczony.

5. Indie i Rosja chcą rozwoju ich współpracy gospodarczej i na tym polu nie ma nieporozumienia. Jednakże zarówno poziom wymiany handlowej Rosji z Indiami jak i również poziom rosyjskich inwestycji w Indiach pozostają niskie. Więzy gospodarcze Moskwy z Nowym Delhi są w rzeczywistości oparte na słabych podstawach i nie przystają do poziomu ich relacji politycznych. Najbardziej obiecująca jest obecnie współpraca w dziedzinie energetyki. Potwierdza to umowa z 2017 r. zakładająca zbudowanie przez Rosjan w Indiach kolejnych dwóch reaktorów atomowych.

6. Rosjanie w ostatnich latach przyznali się do współpracy z talibami afgańskimi i włączyli się w dialog na rzecz zakończenia wojny w Afganistanie. Wywołuje to niezadowolenie Indii, które postrzegają talibów jako element wpływów pakistańskich w Afganistanie. Nowe Delhi wolałoby, by talibów pokonano, a nie zawarto z nimi rozejm.

Dla Rosjan zaś zaangażowanie w Afganistanie daje możliwość kontrowania wpływów amerykańskich i pozwala przygotować się na moment wycofania Amerykanów z Afganistanu. W krótszej perspektywie stosunki Rosji z talibami będą miały negatywny wpływ na stosunki Rosji z Indiami. Indie będą musiały jednak tę sytuację zaakceptować, bo nie uczestniczą ani w walkach z talibami ani w procesie pokojowym w Afganistanie. Jeśli konflikt zostanie zakończony, w dłuższej perspektywie Rosja i Indie mogą zacząć współpracować w Afganistanie tak jak czyniły to w przeszłości.

7. Inny aspekt stanowi czynnik irański w stosunkach indyjsko-rosyjskich. W pewnych aspektach współpraca Indii z Iranem jest Rosji na rękę. Indie importują z Iranu ropę i zaangażowane są w rozbudowę irańskiego portu Czabahar, aby rozwijać połączenia Afganistanu ze światem z pominięciem Pakistanu. Pierwsze zjawisko odpowiada Moskwie, bo zmniejsza izolację Iranu budowaną przez USA, drugie jest zgodne z rosyjskimi planami rozbudowy Korytarza Transportowego Północ-Południe. W rzeczywistości jednak plany te pozostają mgliste, rozkwit portu w Czahabarze zaś nie jest przesądzony. Port w Czabaharze jest ponadto rozbudowywany we współpracy Iranu z Indiami i Afganistanem, a Rosja nie ma w tym projekcie obecnie udziału. Nawet gdyby port ten stał się częścią Korytarza Transportowego Północ-Południe (co byłoby geograficznie najlogiczniejsze) nie należy przeszacowywać znaczenia takiego korytarza dla stosunków Indie-Rosja w sytuacji, w której ich wymiana handlowa jest bardzo niska. Irański aspekt nie będzie zatem mieć kluczowego znaczenia dla stosunków Rosji z Indiami.

8. Rosja nadal popiera Indie na arenie międzynarodowej, m.in. na forum ONZ. Ma to dla Nowego Delhi znaczenie np. jeśli chodzi o rosyjskie poparcie w sprawie sporu o Kaszmir. Ten aspekt będzie dalej mieć pozytywny wpływ na relacje indyjsko-rosyjskie. Inne aspekty o charakterze międzynarodowym mają jednak mniejsze znaczenie. Moskwa wspiera kandydaturę Indii do Rady Bezpieczeństwa ONZ, ale czyni to też wiele innych państw. Rosja poparła także kandydaturę Indii do Szanghajskiej Organizacji Współpracy, ale nie jest jasnym, jakie było stanowisko Moskwy wobec równoczesnego akcesu Pakistanu do tej samej instytucji. Równocześnie Rosjanie od 2016 r. mniej jednoznacznie krytykują rozprzestrzeniający się z Pakistanu terroryzm i to wywołuje rozczarowanie Indii, ale tu Moskwa ma zawsze możliwość stałego modulowania swojej retoryki.

Podziękowania

Pragnę w tym miejscu podziękować indyjskim ekspertom od polityki zagranicznej Nowego Delhi, którzy na przełomie października i listopada 2017 r. zgodzili się porozmawiać ze mną na temat niżej poruszanych i pokrewnych tematów i podzielić się swoimi spostrzeżeniami. Byli to:

- C. Raja Mohan (Carnegie India)
- Constantino Xavier (Carnegie India)
- Meena Singh-Roy (Institute for Defence Studies and Analyses)
- Dhruva Jaishankar (Brookings India)
- i Zorawar Daulet Singh (Centre for Policy Research).

Chciałbym również w tym miejscu podziękować pracownicy Ośrodka Badań nad Przestrzenią Postsowiecką Centrum Badań nad Bezpieczeństwem Akademii Sztuki Wojennej za opinię na temat fragmentu poniższego raportu poświęconego wymianie handlowej Rosji z Indiami, Pakistanem i Polską i za sprawdzenie danych Federalnej Służby Celnej Rosji.

Dziękuję także panom Witoldowi Rodkiewiczowi i Siegfriedowi O. Wolfowi za wzięcie udziału w seminarium *Russia's Shadow over the Indian Ocean*, które Ośrodek Badań Azji zorganizował na Akademii Sztuki Wojennej 10 maja 2017 r. Udział obu ekspertów wzbogacił samo seminarium jak i pomógł mi sformułować wnioski niniejszego raportu.

1. Ogólny poziom wymiany handlowej

Stosunki Indii z Rosją mają znacznie silniejszą podbudowę polityczną niż gospodarczą. Handel uzbrojeniem pozostaje najbardziej widocznym elementem wymiany handlowej, ale i ten aspekt jest silnie uzależniony od polityki. Poza tym jednak tak naprawdę wymiana handlowa między Rosją a Indiami nie jest na takim poziomie, jakiego oczekiwalibyśmy od państw tego rozmiaru i mających tak dobre stosunki. Tymczasem handel Rosji z Pakistanem jest na wielokrotnie niższym poziomie (liczony jest w milionach dolarów, nie miliardach) i w porównaniu z handlem z Indiami jest praktycznie bez znaczenia.

Aby to zobrazować, warto porównać wymianę handlową Rosji z Polską, Indiami i Pakistanem. W latach 2013-2016 to Polska była większym partnerem handlowym dla Rosji niż Indie. Indyjskie dane dotyczące importu z Rosji nie uwzględniają importu uzbrojenia¹, ale dane Federalnej Służby Celnej Rosji uwzględniają eksport uzbrojenia w całości danych o eksporcie i w poniższych tabelkach korzystać będę z tego drugiego źródła. Z kolei na wymianę handlową Rosji z Polską składa się głównie eksport rosyjskiego gazu do Polski. Dewaluacja rubla, spadek cen surowców i rosyjskie kontrsanckje wywołane sankcjami państw Zachodu miały znaczny wpływ na obniżenie poziomu handlu rosyjsko-polskiego od 2014 r., a mimo to jeszcze w 2016 r. wymiana handlowa Rosji z Polską miała większą wartość niż wymiana handlowa Rosji z Indiami. Jeśli jednak w rosyjsko-polskiej wymianie handlowej nie uwzględnimy handlu surowcami naturalnymi, handel Rosji z Indiami i z Polską okazuje się kształtować na tym samym poziomie, przy czym od 2014 r. handel z Polską miał stopniowo coraz mniejszą wartość niż handel z Indiami (jednakże wymiana handlowa z Indiami również malała). Biorąc zatem pod uwagę różnice wielkości krajów, różnice w możliwościach gospodarczych i różnice polityczne (dobre stosunki Moskwy z Nowym Delhi i napięte stosunki Moskwy z Warszawą) należy skonstatować, że wymiana handlowa Rosji z Indiami jest znacznie poniżej potencjału oczekiwanego od państw tych rozmiarów.

Tabela 1. Wartość wymiany handlowej Rosji z Indiami, Pakistanem i Polską w latach 2013-2016

	2013	2014	2015	2016
z Polską	27,91 mld	23,01 mld	13,76 mld	13,10 mld
z Polską <i>bez wliczania surowców naturalnych</i>	10,33 mld	9,06 mld	6,05 mld	5,90 mld
z Indiami	10,01 mld	9,52 mld	7,82 mld	7,71 mld
Z Pakistanem	0,546 mld	0,457 mld	0,397 mld	0,405 mld

Dane Federalnej Służby Celnej Rosji. Dane w dolarach amerykańskich. Dla porównania wymianę handlową z Polską przedstawiono w dwóch wariantów – z uwzględnieniem handlu surowcami naturalnymi (w których dominuje eksport węglowodorów do Polski) i bez ich uwzględnienia.

Tabela 2. Wartość rosyjskiego eksportu do Indii, Pakistanu i Polski 2013-2016

	2013	2014	2015	2016
do Polski:	OEC: 20 mld WITS: 19,4 mld RSC: 19,58 mld	OEC: 17,7 mld WITS: 15,76 mld RSC: 15,94 mld	OEC: 10,7 mld WITS: 9,51 mld RSC: 9,66 mld	OEC: 9,1 mld WITS: 9,1 mld RSC: 9,14 mld
do Indii	OEC: 4,56 mld WITS: 6,98 mld RSC: 6,98 mld	OEC: 4,94 mld WITS: 4,4 mld RSC: 6,34 mld	OEC: 5,1 mld WITS: 4,54 mld RSC: 5,57 mld	OEC: 5,31 mld WITS: 5,31 mld RSC: 5,31 mld
do Pakistanu	OEC: 0,309 mld WITS: 0,197 mld RSC: 0,197 mld	OEC: 0,246 mld WITS: 0,143 mld RSC: 0,146 mld	OEC: 0,139 mld WITS: 0,096 mld RSC: 0,096 mln	OEC: 0,133 mld WITS: 0,133 mld RSC: 0,133 mld

Źródła i skróty:

OEC – Observer of Economic Complexities

WITS – World Integrated Trade Solution

RSC – Federalna Służba Celna Rosji

Dane przedstawiono w dolarach amerykańskich.

Tabela uwzględnia eksport surowców naturalnych.

Dane OEC i WITS (jedne i drugie opierają się na danych Banku Światowego) prezentują się nieco inaczej, ale w każdym wypadku zachowana jest podobna proporcja i skala, to

jest za każdym razem rosyjski eksport do Polski wart był więcej niż rosyjski eksport do Indii tak długo, jak do tego pierwszego wlicza się surowce naturalne.

Podobnie import z Indii do Rosji jest na niskim poziomie. I w tym wypadku Polska okazuje się ważniejszym partnerem handlowym dla Rosji niż Indie. Od 2014 r. import z Polski do Rosji zmniejszył się znacznie, ale nadal wynosił więcej niż import z Indii, który też zmalał w latach 2013-2016.

Tabela 3. Wartość importu do Rosji z Indii, Pakistanu i Polski w latach 2013-2016

	2013	2014	2015	2016
z Polski	OEK: 10,1 mld WITS: 8,32 mld RSC: 8,32 mld	OEK: 8,66 mld WITS: 7,07 mld RSC: 7,07 mld	OEK: 5,12 mld WITS: 3,84 mld RSC: 4,09 mld	OEK: 3,96 mld WITS: 3,96 mld RSC: 3,96 mld
z Indii	OEK: 3,71 mld WITS: 3,09 mld RSC: 3,09 mld	OEK: 3,23 mld WITS: 3,17 mld RSC: 3,16 mld	OEK: 2,2 mld WITS: 2,26 mld RSC: 2,26 mld	OEK: 2,4 mld WITS: 2,4 mld RSC: 2,4 mld
z Pakistanu	OEK: 366 mln WITS: 250 mln RSC: 349,25 mln	OEK: 339 mln WITS: 310 mln RSC: 310 mln	OEK: 299 mln WITS: 299 mln RSC: 299 mln	OEK: 272 mln WITS: 272 mln RSC: 272 mln

Źródła i skróty:

OEK – Observer of Economic Complexities

WITS – World Integrated Trade Solution

RSC – Federalna Służba Celna Rosji

Dane przedstawiono w dolarach amerykańskich.

Tabela 4: Główne elementy importu do Indii z Rosji i eksportu z Indii do Rosji w latach 2013-2016

	2013	2014	2015	2016
Główne elementy importu do Indii z Rosji	16% diamenty 6,2% turbiny gazowe 6,0% surowy nikiel 5,7% nawozy potasowe	15% diamenty 8,6% srebro 8,0% turbiny gazowe 6,6% nawozy potasowe 5,4% miedź	13% diamenty 7,8% srebro 6,3% nawozy potasowe 5,9% nawozy mineralne i chemiczne 4,3% turbiny gazowe 4% miedź	24% <i>nieokreślone</i> 15% diamenty 3,2% reaktory atomowe 3,2% srebro 3,1% nawozy potasowe
Główne elementy eksportu z Indii do Rosji	24% pakowane leki 7,1% sprzęt transmisyjny 3,8% części do samolotów 3,7% herbata	19% pakowane leki 4% sprzęt transmisyjny 3,4% herbata 3,2% imitacje biżuterii 3,2% tytoń	19% pakowane leki 5,5% herbata 4,5% tytoń	18% pakowane leki 6,0% silniki z zapłonem iskrowym 5,7% herbata 5,5% elementy samolotów 3,6% ekstrakty kawy i herbaty

Zródło: OEC. Dane procentowe wyrażają wartość rocznego eksportu/importu danej kategorii produktów względem całokształtu eksportu/importu liczonego w dolarach amerykańskich.

W rosyjskim eksporcie do Indii (poza uzbrojeniem) dominują diamenty. Indie są obok Izraela światowym ośrodkiem ich szlifowania. Po eksporcie do Indii rosyjskie (i nie tylko) diamenty są szlifowane, a następnie do oprawy trafiają do Antwerpii². Nie jest to zatem prężna ani obiecująca dziedzina gospodarki; trudno w niej oczekiwać wielkich inwestycji i przełomowych innowacji; zasoby diamentów z czasem wyczerpią się, a przemysł szlifierski w Indiach obecnie podupada³. Handel w tej dziedzinie nie wpłynął zatem znacząco na rozwój stosunków gospodarczych Rosji z Indiami, a tymczasem wartość eksportu diamentów stanowiła kilkanaście procent wartości rosyjskiego eksportu do Indii. Poczesne miejsce zajmowały również w ostatnich latach m.in. nikiel,

miedź i srebro. **Zarówno względem rynku polskiego jak i indyjskiego znaczną rolę odgrywa zatem eksport rosyjskich surowców naturalnych (co jest cechą rosyjskiego eksportu w ogóle). Rosyjski eksport do Indii nie jest w większości zbudowany na trwalszych i bardziej obiecujących podstawach gospodarczych niż rosyjski eksport do innych państw⁴.**

Innym elementem rosyjskiego eksportu do Indii do Rosji jest sprzedaż nawozów potasowych, która stanowiła kilka procent wartości całokształtu eksportu rosyjskiego w ostatnich latach (por. tabelka wyżej). Indie uzupełniają swoje zapotrzebowanie na nawozy potasowe w całości z zagranicy, a źródłem są Rosja i Ukraina. Popyt na ten produkt w Indiach rośnie i chociaż wartość eksportu tego produktu zmniejszyła się procentowo względem całości eksportu w latach 2014-2017, Rosja zapewne zachowa pozycję jednego z głównych dostawców na następne lata. W maju 2015 r. podpisano porozumienie o sprzedaży nawozów za cenę 332 dolarów za tonę, ale w czerwcu 2016 r. rosyjskie media informowały, iż rosyjska firma Uralkali nie jest gotowa na podpisanie umowy na kolejną sprzedaż ze względu na zbyt niską według niej cenę proponowaną przez Indian Potash⁵. W końcu jednak w 2017 r. podpisano umowę o sprzedaży za cenę 240 dolarów za tonę⁶, co na ten rok było ceną rynkową. Przy zamówieniu na 650 000 ton eksport tych nawozów w 2018 r. nie będzie jednak raczej stanowić znaczącej części rosyjskiego eksportu. Ponadto w 2014 r. Indie i Rosja podpisały porozumienie o współpracy na rzecz wykupu przez konsorcjum indyjskich firm udziałów w rosyjskiej kopalni potasu posiadanej przez firmę ACRON⁷, ale w 2016 r. strona indyjska wycofała się z tych planów⁸.

Z kolei wymiana handlowa Rosji z Pakistanem jest wielokrotnie mniejsza niż z Indiami czy z Polską i praktycznie nie ma większego gospodarczego znaczenia. Wyjaśnienie powodów tego wymagałoby jednak dodatkowej wiedzy i analizy. W ostatnich latach w eksporcie rosyjskim do Pakistanu dominowały m.in. żelazo (również po obróbce hutniczej), suszone warzywa i papier gazetowy. Jeśli chodzi o te branże, to właśnie branża hutnicza może oferować pewne możliwości. W czasach Związku Sowieckiego Moskwa pomogła budować pakistańskie huty, a w 2006 r. 75 procent udziałów spółki Pakistan Steel Mills zostało wykupionych przez konsorcjum, którego częścią jest rosyjski Magnitogorskiy Metallurgiczeskij Kombinat⁹. W 2013 r. pojawiła się informacja, że Rosjanie mogą wspomóc modernizację i restrukturyzację pakistańskich hut stali¹⁰, co byłoby zrozumiałe, skoro ich współwłaścicielem jest wspomniana wyżej firma rosyjska. Najwyraźniej jednak do podpisania umowy w tej sprawie jeszcze nie doszło i nie sposób na razie wyrokować, czy ten aspekt przełoży się może na rosyjsko-pakistańską współpracę gospodarczą lub konkretnie na wymianę handlową. Ponadto rosyjskie inwestycje w gazociąg Karaczi-Lahaur – o których będzie mowa dalej – mają przynieść efekt w postaci eksportu rosyjskiego gazu do Pakistanu i to może znacząco podnieść wartość wymiany handlowej. Gospodarka i infrastruktura Pakistanu mogą również w najbliższych latach ulegać zmianom ze względu na budowę Chińsko-Pakistańskiego

Korytarza Gospodarczego, ale jest to bardzo szeroki i wieloaspektowy temat i trudno na razie wyrokować, czy może to wpłynąć na stan gospodarczej współpracy Rosji z Pakistanem. Sam Pakistan eksportuje przede wszystkim tekstylia i produkty żywnościowe, zatem jego eksport ma słabe gospodarcze podstawy, jest w małym stopniu oparty na nowoczesnych technologiach i mało zdywersyfikowany. Eksport z Pakistanu do Rosji wpasowuje się w ogólne tendencje eksportu pakistańskiego: w ostatnich latach dominowały w nim owoce, bawełna, odzież i zboże. Równocześnie jednak rosyjskie embargo na żywność z państw Unii Europejskiej, stanowiące odpowiedź na unijne sankcje wobec Rosji mogłoby dać szansę na zwiększony eksport żywności z Pakistanu o Rosji. Jak dotąd nie wydaje się, by stało się tak w większym stopniu. Pośród produktów żywnościowych eksportowanych z Pakistanu do Rosji od 2014 r. dominowały mango, papaje i owoce cytrusowe, a zatem żywność, której Rosja nie importowała z Unii w okresie przed kontrsankcjami. Jednakże w pakistańskich mediach i izbach handlowych odnotowano, że rosyjskie embargo na unijną żywność otwiera dla pakistańskiego eksportu szanse¹¹.

Równie dobrze może jednak może ono otwierać szanse na eksport z Indii, gdyż Indie i Pakistan, jako kraje o w większości podobnym klimacie i sąsiadujące mają do zaoferowania po części takie same produkty żywnościowe, to jest m.in. ryż, pszenicę, owoce cytrusowe czy inne pochodzące z cieplejszego klimatu. To samo odnosi się zresztą do eksportu bawełny i odzieży, które są ważnymi elementami eksportu tak Pakistanu jak i Indii. Mimo różnic religijnych między Indiami a Pakistanem nawet możliwość eksportu mięsa do Rosji w świetle embargo na żywność z UE nie daje Pakistanowi wielu przewag nad Indiami. Chociaż Pakistan to kraj w większości muzułmański (a wyznawcy islamu spożywają wołowinę), a Indie to kraj w większości hinduistyczny (a większość hindusów nie spożywa wołowiny i nie dokonuje oboju krów), Indie są jednym z największych na świecie eksporterów wołowiny (choć w kategorię tę zapewne wliczane jest mięso bawole)¹². Reasumując, podobieństwo wielu z dominujących branż eksportu Indii i Pakistanu czyni te kraje potencjalnymi rywalami na rynku rosyjskim i nie wydaje się to oferować Pakistanowi szczególnych przewag.

Przekrojowy raport Banku Światowego analizujący pozycję Rosji względem rosnącego znaczenia Indii i Chin wskazuje m.in., że jeśli chodzi o włączenie Rosji w globalne łańcuchy wartości Chin i Indii, Rosja ma mniej niż 2 proc. udziału w rynku Indii¹³. Rosja jest również dla Indii mało istotna jako źródło bezpośrednich inwestycji zagranicznych (BIZ)¹⁴. Według danych indyjskiego Ministerstwa Handlu i Przemysłu od kwietnia 2000 r. do marca 2017 r. z Rosji do Indii napłynęło niecałe 1,2 miliarda dolarów w formie bezpośrednich inwestycji zagranicznych. Stanowiło to 0,36 proc. wartości wszystkich BIZ w Indiach w tym okresie i plasowało to Rosję na 21. miejscu na liście bezpośrednich inwestorów w Indiach¹⁵. W tym samym okresie BIZ z Polski do Indii były warte 664 milionów dolarów, czyli mniej więcej dwa razy mniej niż z Rosji. Ponownie zatem wydaje się, że stan współpracy gospodarczej Rosji z Indiami jest poniżej potencjału tych

państw. Nie wiemy jednak oczywiście, jak wiele inwestycji pochodzących *de facto* od podmiotów rosyjskich napłynęło do Indii poprzez kraje trzecie. Warto na przykład odnotować, że w tym samym okresie 9,8 miliardów dolarów w BIZ pochodziło z Cypru. Podsumowanie wartości rosyjskich inwestycji zmieni się jednak znacząco jeśli – i kiedy – ostatecznie dokona się wykupienie udziałów indyjskiego Essar Oil przez Rosnieft' i United Capital Partners (patrz dalej).

Reasumując, **poza eksportem uzbrojenia i współpracą w dziedzinie energetyki, atuty Moskwy w stosunkach z Nowym Delhi nie wynikają z więzi gospodarczych, ale politycznych.** Poza gotowością do sprzedaży uzbrojenia do tych głównych czynników należy zaliczyć: (1) nieprzerwane poparcie Rosji dla Indii na arenie międzynarodowej, w tym głównie w kwestii Kaszmiru i ogólnie względem stosunków Indie-Pakistan (poparcie Rosji wyraża się m.in. na niwie ONZ) i (2) wspólna przeszłość Rosji i Indii, niegdyś oparta na podstawach ideologicznych. Zarówno jednak aspekt eksportu uzbrojenia jak i wspólnej przeszłości stopniowo tracą na znaczeniu. Kiedy je tracą, same stosunki polityczne będą zbyt mało istotne, by utrzymać specjalny status stosunków Indii z Rosją. Również moskiewski analityk Dmitrij Frolowski jest zdania, iż „przeżywająca problemu gospodarka rosyjska ma w dłuższej perspektywie niewiele do zaoferowania Indiom. Rosnące polityczne i gospodarcze uzależnienie Kremla od Pekinu ostatecznie oznaczać będzie, że obecny szczyt stosunków Rosji-Indii będzie w sposób nieunikniony wystawiony na próbę w nadchodzących latach”¹⁶. Moskwa powinna zatem w swoim interesie zabiegać o stworzenie silniejszych podstaw gospodarczych dla jej relacji z Nowym Delhi. Jak dotąd czyni to poprzez próby zachowania współpracy w dziedzinie technologii wojskowych i rozwijania współpracy w dziedzinie energetyki.

2. Sprzedaż rosyjskiego i amerykańskiego uzbrojenia do Indii. Rozwój stosunków USA z Indiami

Najbardziej znanym i najistotniejszym elementem rosyjskiego eksportu do Indii jest sprzedaż uzbrojenia. Wątek ten omówiony został także w raporcie Ośrodka Badań Azji pt. „Eksport rosyjskiego uzbrojenia do państw Azji” (styczeń 2017, s. 11-26), stąd tu zostanie omówiony skrótowo. Ogólnie rzecz biorąc powszechnie wskazuje się na zmniejszanie się rosyjskiego eksportu uzbrojenia do Indii. Indie bowiem potrzebują nowoczesnych technologii, których Rosja często nie jest w stanie zapewnić. Dostawcami do Indii coraz częściej okazują się USA, Francja i Izrael. W Nowym Delhi narasta także niezadowolenie z powodu jakości i tempa rosyjskiego serwisowania. W ostatnich latach zarzucono bądź wstrzymano także kilka rosyjsko-indyjskich projektów w dziedzinie technologii wojskowych. **Można zatem zakładać, że eksport rosyjskiego uzbrojenia do Indii będzie maleć kosztem eksportu amerykańskiego, ale należy także pamiętać, że Indie to państwo o ograniczonych funduszach, a sprzęt rosyjski jest tańszy i ten czynnik będzie często warunkować indyjskie nabytki.**

Jeśli chodzi o wojska lądowe, Indie obecnie zdają się kłaść największy nacisk na wyspecjalizowane jednostki działające w warunkach górskich (o czym świadczy powołanie XVII Mountain Strike Corps). Może to otwierać większe możliwości dla dostawców innych niż rosyjscy, o czym świadczyły niedawne decyzje o nabyciu przez Indie amerykańskich śmigłowców Chinook i amerykańskich haubic M777. M777 jest haubicą lekką, a Chinook śmigłowcem transportowym, a zatem obie maszyny mogą być używane w terenie górskim (a zatem potencjalnie przeciw Pakistanowi bądź Chinom). Podobnie w czerwcu 2016 r. w przetargu na haubicę samobiezną 155mm Indie wybrały ofertę południowokoreańskiej firmy Hanhwa Techwin¹⁷, co oznaczało porażkę w tym przetargu rosyjskiej firmy Rosoboroneksport. Nie wiadomo jednak jak ułoży się sprawa karabinów snajperskich i jakie są szanse Rosjan w tym zakresie. W 2016 r. ogłoszono w Indiach zapotrzebowanie na nowy karabin snajperski i podejrzewano, że chodzi o kilkadziesiąt sztuk do użytku w terenie górskich. Według mediów wśród zainteresowanych firm są Kałasznikow i KBP Instrument Design Bureau.

Jednakże poza bardziej wyspecjalizowanym sprzętem (np. do działań w terenie górskim) Rosja ciągle może pozostać jednym z głównych dostawców podstawowego, konwencjonalnego sprzętu dla indyjskich wojsk lądowych. W ostatnich latach braki w amunicji i niemożność sprostania im przez państwowe zakłady jej produkcji sprawiły, że Nowe Delhi ogłosiło możliwość nabywania amunicji od prywatnych firm indyjskich, co otwierać może szansę m.in. dla przedsiębiorstw rosyjskich, które mogłyby współpracować z partnerami indyjskimi. Indyjska armia jest też najwyraźniej bardzo niezadowolona z karabinów automatycznych INSAS (produkcji indyjskiej) i zamierza wymienić zarówno to urządzenie jak i stare podróbki AK-47¹⁸ (które Indie nabyły niegdyś od państw innych niż Rosja/ZSRS). Nie ogłoszono nawet jeszcze w tym celu przetargu, ale nie można tym samym wykluczyć sukcesu firmy rosyjskiej.

Większość indyjskich czołgów to rosyjskie T-90, chociaż strona indyjska miała do nich kilka zastrzeżeń. Indyjskie siły zbrojne dysponują niecałym tysiącem tych czołgów, ale są one dalej produkowane w Indiach na umowie licencyjnej, która wygasa w 2020 r. Do tego czasu Indie chcą posiadać ponad 1600 T-90, co czyni je podstawowym czołgiem sił zbrojnych Indii. Równolegle Nowe Delhi podejmuje próbę budowy własnego czołgu (Arjun), ale projekt ten od lat mierzy się z poważnymi problemami. Ponieważ jednak i Arjun wzorowany jest na modelu rosyjskim, zarówno coraz szersze wprowadzanie czołgu Arjun jak i utrzymująca się dominacja czołgu T-90 daje rosyjskim podmiotom szansę na ich modernizację czy sprzedaż kompatybilnych technologii. I tak na przykład w 2013 r. podpisano umowę na licencyjną produkcję w Indiach rosyjskich przeciwpancernych pocisków kierowanych systemu 9K119 Inwar, a w 2014 r. na produkcję rosyjskich przeciwpancernych pocisków podkalibrowych 3UBK20 Mango. Oba typy pocisków używane są w T-90. W 2016 r. w mediach sugerowano, że Indie chcą dokonać modernizacji posiadanych przez siebie T-90, co może otwierać dodatkowe

możliwości dla firm rosyjskich, ale nie jest wykluczone, że skorzystają na tym przedsiębiorstwa z innych państw¹⁹. Nie jest np. jasnym, czy w modernizacji indyjskich bojowych wozów piechoty Nowe Delhi zasięgnie pomocy ukraińskiej czy rosyjskiej czy też (alternatywnie bądź równocześnie) innych państw. Według niektórych doniesień medialnych Rosjanie mieliby modernizować BMP-2, Ukraińcy zaś BMP-3²⁰.

Jeśli chodzi o marynarkę wojenną można znaleźć zarówno niepowodzenia jak i obiecujące obszary dalszej współpracy Rosji z Indiami. Do tych pierwszych należy w gruncie rzeczy znana i już niezbyt nowa sprawa lotniskowca *Admirał Gorszkow* (INS Vikramaditya w Indiach). Ponieważ była ona często opisywana, wystarczy pokrótce wspomnieć, iż był to stary lotniskowiec, który Rosjanie sprzedali Indiom za zawyżoną cenę i po opóźnieniach i nie w pełni satysfakcjonującej modernizacji²¹. Dla co najmniej części Indusów było to potwierdzenie niskiej jakości rosyjskiego sprzętu. Nie zmienia to jednak faktu, że INS Vikramaditya pozostaje jedynym sprawnym (choć niedawno naprawianym) lotniskowcem marynarki wojennej Indii. Drugi (INS Vikrant), jest w budowie, a trzeci (INS Vishal) jest dopiero planowany. To otwiera przed Rosjanami szanse na przyszłe modernizacje jak i sprzedaż kolejnych samolotów bojowych. INS Vikramaditya został sprzedany w pakiecie z samolotami MIG-29K i samoloty te przystosowane są do startu w systemie STOBAR, którego używa ten lotniskowiec. INS Vikrant również ma używać systemu STOBAR. W grudniu 2016 r. zwierzchnik marynarki wojennej Indii zasugerował, że podległe mu siły nie będą na razie używać morskiej wersji samolotu bojowego Tejas, który jest produkcji indyjskiej, gdyż uznano ją za nieprzygotowaną do startu z lotniskowca. Oficer oświadczył, że zamiast tego marynarka wojenna preferuje nabycie samolotów z zagranicy²². Oznaczać to może przedłużoną dominację rosyjskich MIG-29K w indyjskiej marynarce wojennej. Zamówiono ich 16 w 2005 r. i 29 w 2010 r., a we wrześniu 2017 r. Rosjanie ogłosili chęć sprzedaży do Indii kolejnych²³. Rosjanie ponadto szkolili u siebie indyjskich pilotów w korzystaniu z tych maszyn i zbudowali w Indiach rampę do ćwiczenia startu tym samolotem. Równocześnie jednak i w tym wypadku w Indiach skrytykowano tempo serwisowania przez Rosjan tego samolotu. Z kolei projektowany dopiero lotniskowiec INS Vishal ma dysponować unowocześnionym systemem CATOBAR (czyli EMALS), co może oznaczać zarówno przejście na zachodnie modele samolotów, jak i musiałyby oznaczać współpracę z Amerykanami przy wdrażaniu tego systemu w lotniskowcu. Taka współpraca jest rzeczywiście zapowiadana²⁴. Ponownie zatem wydaje się, że i w tej dziedzinie w krótkiej i średniej perspektywie przewagę mogą zachować Rosjanie, ale w dłuższej mogą ją przejąć państwa zachodnie. Jest to jednak niepewne: INS Vishal jest dopiero projektowany, koszty i wymogi technologiczne mogą okazać się olbrzymie i nie wiadomo, czy Nowe Delhi im podoła. Rosoboroneksport jest jednym z czterech przedsiębiorstw (obok francuskiego, brytyjskiego i amerykańskiego), do którego rząd indyjski wysłał zapytanie o ofertę w kwestii zaprojektowania lotniskowca, a rosyjska firma United Shipbuilding Corporation wyraziła chęć rozbudowy jednego z portów marynarki wojennej Indii, by przygotować go pod lotniskowce.

Niejasny jest natomiast status umowy dotyczącej nowego samolotu do operacji poszukiwania i ratunku. Kontrakt pierwotnie wygrała japońska firma ShinMaywa z jej ofertą samolotu US-2i i była to kolejna w ostatnich latach porażka oferty rosyjskiej. Jednakże zarówno w grudniu 2016 r. jak i w lipcu 2017 r. informowano, że negocjacje między Indusami a Japończykami w kwestii właściwej umowy trwają²⁵. Poza tym jednak Rosjanie są kluczowymi partnerami Indii jeśli chodzi o konstruowanie, wypożyczanie lub nabywanie okrętów podwodnych z napędem atomowym, niszczycieli rakietowych i fregat, a także różnego rodzaju pocisków, w tym używanych przez marynarkę wojenną. I tak na przykład we wrześniu 2017 r. indyjskie ministerstwo obrony zatwierdziło kolejne kupno rosyjskich pocisków Kalibr, które używane będą m.in. przez fregaty²⁶.

O ile Rosjanie długo powinni zachować stabilną pozycję, jeśli chodzi o sprzedaż samolotów dla marynarki wojennej, niejasna jest przyszłość indyjsko-rosyjskiej współpracy w kwestii konstrukcji lub sprzedaży samolotów dla sił powietrznych Indii. W 2012 r. w przetargu Nowe Delhi wybrało ofertę śmigłowca Chinook, co oznaczało porażkę rosyjskiej kontrproponcji w postaci śmigłowca Mi-26. Indie wybrały także amerykańskie śmigłowce Apache zamiast rosyjskich Mi-28²⁷. Złą sławą w indyjskich siłach powietrznych cieszą się poradzieckie samoloty MiG-21, które też są stopniowo wycofywane ze służby w indyjskich siłach powietrznych. Jednakże wśród rosyjskich produktów indyjscy piloci wojskowi dysponują także samolotami MiG-29 i Su-30MKI. Tych ostatnich Indie miały 200 w 2016 r. i nie zgłaszano do nich większych zastrzeżeń. Jest to tym samym jeden z najważniejszych samolotów bojowych dla indyjskich sił powietrznych, jednak zadrą w stosunkach pozostaje powolne tempo jego serwisowania przez stronę rosyjską (Rosoboroneksport utrzymuje monopol na serwisowanie pod groźbą wycofania gwarancji). Problem serwisowania dotyka także samolotów MiG-29²⁸. Sprawa serwisowania Su-30 okazała się na tyle istotna, że do istnienia tego problemu w gruncie rzeczy przyznał się w ostatnich latach zarówno ambasador Rosji w Indiach jak i minister obrony Indii Arun Jaitley²⁹. W marcu 2017 r. podpisano umowy, które miały rozwiązać ten problem, ale jest za wcześnie, by oceniać ich znaczenie³⁰. Nie jest także pewne, czy Nowe Delhi zdecyduje się nabyć więcej Su-30MKI. Podobnie firma Russian Helicopters w 2017 r. zapowiedziała otwarcie centrów serwisowania śmigłowców Mi-17V-5, których Indie nabyły w ostatnich latach 151³¹ (przedsiębiorstwo zapowiedziało równocześnie, że nie zamierza produkować następnych śmigłowców wspólnie z Indiami na ich terenie, choć wcześniej twierdzono, że Nowe Delhi i Moskwa porozumiały się w tej sprawie). Serwisowanie m.in. maszyn Mig-29, Su-30 i Mi-17V-5 powinno więc jeszcze długo przynosić dochód firmom rosyjskim. Rosjanie pomogli również w projekcie budowy indyjskiego samolotu bojowego Tejas (wym. Tedžas); projektowany do niego silnik indyjski testowano w rosyjskich samolotach, a sam Tejas testowano w Rosji. Ostatecznie jednak zdecydowano się zastosować w tej maszynie silnik amerykański (produkcji General Electric), nie zaś indyjski czy rosyjski³².

Przede wszystkim jednak Indie i Rosja przez lata planowały wspólną budowę wielozadaniowego samolotu bojowego piątej generacji. Projekt ten po raz pierwszy ogłoszono w 2007 r. Od kilku lat wydaje się jednak, że został on porzucony. Według informacji z mediów strona indyjska oczekiwała od partnerów rosyjskich szerszego transferu technologii³³. Niektórzy autorzy twierdzą zaś, że strona rosyjska zaczęła domagać się znacznie większego wkładu finansowego ze strony Indii³⁴.

W ostatnich latach w ramach uzupełniania rażących braków samolotów w siłach powietrznych Indii zdecydowano o kupnie maszyn Rafale od francuskiej Dassault Aviation, odrzucając m.in. oferty rosyjskie i amerykańskie. Rządy amerykański i rosyjski były z wyników przetargu wyraźnie niezadowolone. Rafale nie stanowi jednak dokładnego zastępstwa za nieskonstruowany wielozadaniowy samolot bojowy piątej generacji – uchodzi on za jeden z lepszych samolotów czwartej generacji. Ostatecznie jednak zredukowano zamówienie ze 125 maszyn do 36, za powód podając cenę. Jest to być może sygnał, że Indie i w przyszłości będą w dużym stopniu kierować się ceną, co może utrzymywać wysokie szanse Rosjan.

Wobec starzenia się samolotów, niezadowolających jak dotąd rezultatów produkcji samolotu indyjskiego (Tejas), nabycia ograniczonej ilości produktów firmy Dassault Aviation i fiaska projektu samolotu piątej generacji, w Nowym Delhi zapowiedziano, że kolejny samolot bojowy będzie produkowany w Indiach we współpracy z firmą zagraniczną. Jest to również w zgodzie z celami kampanii *Produkcuj w Indiach* (Make in India), którą realizuje obecny rząd. Przetarg, zapowiadany już w 2016 r., nie został jednak ogłoszony przez cały rok 2017. Według mediów rozważane są propozycje amerykańskie (Boeing, Lockheed Martin), szwedzkie (Saab) i francuskie (Dassault Aviation). Skoro jednak przetarg wciąż się nie rozpoczął, nie wyklucza to przystąpienia do niego firmy rosyjskiej. Mogłaby to uczynić firma Rosoboroneksport, która reklamując swój produkt (MiG-29) na targach Aero India w lutym 2017 r. sugerowała, że mógłby być produkowany w Indiach. Należy również pamiętać, że ogłoszenie przetargu, jego rozstrzygnięcie i zrealizowanie zajmie kilka lub nawet kilkanaście lat. Przez ten czas siły powietrzne Indii jeszcze bardziej się uszczuplą po wycofaniu starych maszyn. Budowa kolejnego samolotu bojowego w Indiach jest zatem planem długoterminowym, ale w perspektywie następnych kilku lat Nowe Delhi powinno nabyć kolejne samoloty, by uzupełnić bieżące braki (tak jak to uczyniono z Rafale). Hipotetycznie zatem w krótkim i średnim okresie otwiera to szanse dla Rosjan³⁵, ale widać też, że w dłuższej perspektywie Indusi preferują oprzeć swoje siły powietrzne na maszynach innych niż rosyjskie.

Jeśli zaś chodzi o wojska rakietowe, Indie i Rosja podpisały w 2016 r. międzyrządowe porozumienie w sprawie nabycia przez Indie systemu S-400³⁶, ale mimo to przez cały rok 2017 w indyjskich mediach pojawiały się informacje, że negocjacje w sprawie

końcowej umowy trwają, a powodem ich przedłużania ma być wysoka cena. Nabycie przez Nowe Delhi S-400 wydaje się jednak wysoce prawdopodobne ze względu na jego znaczenie, siłę i reputację – tym bardziej, że nabyły go również Chiny.

Dla Rosjan bolesne musi być także wycofywanie dotychczasowego sprzętu rosyjskiego (bądź z czasów radzieckich) przez siły zbrojne Indii i zastępowanie go sprzętem pochodzącym z państw Zachodu. I tak na przykład w 2017 r. wycofano ostatni morski samolot dalekiego rozpoznania typu Tu-142MKE, który zastąpiony został przez amerykańskiego Posejdona (P-8I)³⁷. Nie jest natomiast jasne, czy Ka-28, rosyjski śmigłowiec używany do zwalczania okrętów podwodnych, będzie unowocześniony (co da dodatkowy zysk firmie rosyjskiej) czy wymieniony na śmigłowiec produkcji zachodniej (co zapowiadano, ale umowy najwyraźniej nie sfinalizowano). Z kolei rosyjskie pociski raketowe obrony powietrznej są zastępowane przez pociski Barak-8, będące koprodukcją indyjsko-izraelską. Również samoloty transportowe Ił-76³⁸ mają zostać wymienione na amerykańskie C-17 Globemaster i C-130-Hercules, o których nabytku niedawno zdecydowały Indie. Także zamówione przez Nowe Delhi śmigłowce Apache mają zastąpić rosyjskie Mi-35³⁹. To właśnie decyzje o kupnie przez Indie samolotów Globemaster i Hercules, a także śmigłowców Chinook i Apache wywołały najbardziej zauważalną krytykę ze strony Rosjan, m.in. dyrektora Rosoboroneksportu W. Komardina⁴⁰.

W Moskwie obserwuje się z niepokojem nie tylko sprzedaż amerykańskiego uzbrojenia do Indii, ale całokształt rozwoju stosunków USA z Indiami w dziedzinie obronności. Wpisują się one zresztą w coraz szerszą współpracę rządów w Nowym Delhi i Waszyngtonie. Obecny indyjski rząd zabiega o amerykańskie inwestycje, amerykański rynek jest jednym z głównych kierunków indyjskiego eksportu, a wielu indyjskich informatyków i firm informatycznych przeniósł się do amerykańskiej Krzemowej Doliny. W porównaniu do USA Rosja jest zatem obecnie mało atrakcyjna gospodarczo dla Indii. Wracając zaś do wątku współpracy w dziedzinie obronności, wspólne indyjsko-amerykańskie ćwiczenia sił wojskowych nie mają jeszcze takiego zasięgu jeśli chodzi o rodzaje sił zbrojnych, jaki mają ćwiczenia rosyjsko-indyjskie, ale częstotliwość i różnorodność ćwiczeń jest na podobnym poziomie (por. aneks 1). Ponadto w 2016 r. USA i Indie podpisały umowę w dziedzinie logistyki (LEMOA), która pozwala marynarkom wojennym obu stron korzystać wzajemnie z portów drugiego państwa w celu uzupełnienia zapasów i dokonania napraw. Można się domyślać, że Rosja (a tym bardziej ChRL) obserwuje tego typu kroki z zaniepokojeniem. Na marginesie można dodać, że w listopadzie 2017 r. w mediach pojawiła się informacja, że Indusi wpuścili amerykańskich ekspertów na pokład atomowego okrętu podwodnego INS Chakra (który Indie wypożyczają od Rosji) w celu umożliwienia im poznania rosyjskich technologii. Informacja ta wydaje się nieprawdziwa i od razu zdementowano ją i na Kremlu i w Nowym Delhi⁴¹. Tym niemniej, reakcja Indii pokazała, iż zależy im na wrażeniu, że

handel z uzbrojeniem z Rosją jest wciąż dla nich istotny i że są takie obszary tej współpracy, gdzie pozwalają Rosji zachować monopol⁴².

Zmniejszyła się nie tylko sprzedaż rosyjskiego uzbrojenia do Indii, ale także skala współpracy dwóch państw w dziedzinie wytwarzania nowych technologii wojskowych. Głównym problemem jest zapewne zarzucenie wyżej wspomnianego projektu wspólnej budowy samolotu bojowego piątej generacji. W podobny sposób porzucono wspólny projekt budowy samolotu transportowego (Ił-214). Kontynuowane są jednak inne projekty. Indie i Rosja mają wspólnie produkować śmigłowiec Kamow (Ka-226T), chociaż najwyraźniej współpraca ta jeszcze się nie rozpoczęła, a podpisanie umowy w tej sprawie ogłaszano w ostatnich latach kilkakrotnie. Podobnie zresztą stało się z kilkoma innymi umowami. To mocno sugeruje, że stosunki indyjsko-rosyjskie są obecnie w fazie relatywnie niewielkiej współpracy i potrzebne jest ponowne podpisywanie starych umów podczas kolejnych szczytów, by zachować fasadę rozbudowanej współpracy i wyteżonych działań obu rządów.

Nie zmienia to jednak faktu, że ewidentnie udanym przykładem współpracy indyjsko-rosyjskiej jest stworzenie pocisku BrahMos. W październiku 2016 r. Indie i Rosja zdecydowały o wspólnej budowie jego kolejnego modelu. Jedynym wyzwaniem jest możliwość jego eksportu do krajów trzecich (zapowiadana od kilku lat), co wymagałoby kompromisu dyplomatycznego między Moskwą a Nowym Delhi. Niezależnie od tego BrahMos pozostaje i zapewne na długo pozostanie jednym z elementów udanej współpracy Indii i Rosji.

Nie wszyscy jednak zgadzają się z opinią o malejącym znaczeniu rosyjskiego eksportu do Indii i warto te opinie odnotować. Rosyjski analityk Petr Topyczkanow (do niedawna pracujący dla amerykańskiego think tanku Carnegie Endowment for International Peace) uważa, że „[W] horyzoncie przewidywalnej przyszłości Rosja na długo pozostanie wyjątkowym źródłem technologii wojskowych dla Indii. Stany Zjednoczone, Francja i Izrael nie mogą zaoferować Indiom technologii, które oferuje Rosja. Okręty podwodne z napędem atomowym, pociski BrahMos i system obrony powietrznej S-400 są uzbrojeniem o strategicznym znaczeniu ofensywnym i defensywnym. Wpływają one na równowagę sił wojskowych nie tylko a Azji Południowej, ale także w [szerszym] regionie Azji i Pacyfiku”⁴³. Ekspert zwraca zatem uwagę na znaczenie elementów takich jak S-400 jako wyjątkowych ofert Rosji. O ile jednak gotowość Moskwy do ich sprzedaży do Indii jest jednym z aspektów dobrych stosunków dyplomatycznych, utrzymanie się w eksporcie tylko takich elementów i tak spowoduje obniżenie stosunków gospodarczych.

3.Rozwój współpracy Rosji i Pakistanu w dziedzinie obronności od 2014 r. i jego znaczenie dla stosunków Indie-Rosja

O ile współpraca Moskwy i Nowego Delhi w dziedzinie bezpieczeństwa ma swoją długą historię, o tyle współpraca na tym samym polu między Moskwą a Islamabadem oficjalnie rozpoczęła się w 2014 r. Od tego też roku odnotowano wyraźne ocieplenie w stosunkach rosyjsko-pakistańskich i stąd niniejszy raport rozpatruje wypadki od tego czasu.

Być może jednak można dopatrywać się zapowiedzi tego ocieplenia już w wydarzeniach dyplomatycznych poprzednich dwóch lat. Prezydent Pakistanu Asif Ali Zardari pojawił się z wizytą w Moskwie w maju 2012 r. W październiku tego samego roku do Rosji przybył Ashfaq Parvez Kayani, ówczesny zwierzchnik sił zbrojnych Pakistanu⁴⁴. Następnie Kayani w 2013 r. podjął u siebie generała Władimira Czirkina, ówczesnego zwierzchnika rosyjskich wojsk lądowych⁴⁵. W 2012 r. do Pakistanu przybył specjalny przedstawiciel prezydenta Rosji do spraw Afganistanu Zamir Kabułow⁴⁶. Być może te wzmożone kontakty Moskwy z Islamabadem od 2012 r. miały związek nie tylko z rozwojem współpracy Indii z USA, ale także tarciami między USA i Pakistanem spowodowanymi zabiciem przez amerykańskich komandosów Osamy bin Ladena w Pakistanie w 2011 r. (tarcia ta nie doprowadziły jednak do zawieszenia współpracy między Waszyngtonem a Islamabadem). Tezy takiej zweryfikować się jednak nie da. Pozostaje zatem zauważyć, że okres 2012-2013 był czasem wzmożonych kontaktów Rosji i Pakistanu, ale to w okresie 2014-2015 podpisano pierwsze istotne umowy.

Niezależnie od tego, jaką cezurę przyjmiemy jako początek tych procesów i gdzie będziemy się dopatrywać ich źródła, jednym z głównych elementów ocieplenia na linii Moskwa-Islamabad stała się podpisana w październiku 2015 r. umowa u użyczeniu Pakistanowi przez Rosję ponad dwóch miliardów dolarów na budowę gazociągu Karaczi-Lahaur. O tym będzie jednak mowa w następnym rozdziale, który poświęcony będzie ogólnie kwestiom energetyki. Drugim filarem ocieplenia stała się właśnie współpraca w dziedzinie bezpieczeństwa. W listopadzie 2014 r. Pakistan i Rosja po raz pierwszy w historii podpisały umowę o współpracy w tej dziedzinie⁴⁷. Umowa ta między innymi zakończyła stosowaną dotąd przez Rosję zasady niesprzedawania Pakistanowi uzbrojenia i tym samym utorowała drogę do sprzedaży śmigłowców Mi-35.

W sierpniu roku 2015 ogłoszono podpisanie umowy o sprzedaniu przez Rosjan do Pakistanu czterech śmigłowców Mi-35. Miała być ona szczególnie źle przyjęta przez indyjskie kręgi wojskowe, ale można podejrzewać, że wywołała również konsternację i niepokój indyjskich polityków. Indie stoją na zdecydowanym stanowisku, że ich międzynarodowi partnerzy nie powinni sprzedawać uzbrojenia do Pakistanu. I tak na przykład decyzja o sprzedaży uzbrojenia z Ukrainy do Pakistanu w latach 90. została w

Nowym Delhi bardzo źle przyjęta. Jako tradycyjny sojusznik Indii Rosja zawsze powstrzymywała się zatem od eksportu wojskowych technologii do Pakistanu.

Śmigłowce przekazano w 2017 r.⁴⁸ Po ogłoszeniu umowy pojawiły się pogłoski o możliwości sprzedaży kolejnych śmigłowców tego typu, a także śmigłowców transportowych i wielozadaniowych samolotów bojowych Su-35. Możliwość sprzedaży Su-35 – choć wywołała skandal w mediach indyjskich – nie wydaje się jednak prawdopodobna, a informację tę Rosjanie oficjalnie zdementowali⁴⁹. Rosjanie nie sprzedali Su-35 Indiom, zatem ich eksport do Pakistanu stanowiłby ogromne naruszenie dyplomatycznej równowagi. Mimo to jeszcze w kwietniu 2017 r. pakistański generał Sohail Aman, mówiąc o konieczności nadgonienia możliwości indyjskiego lotnictwa przez pakistańskie lotnictwo (i krytykując przy tej okazji współpracę Pakistanu z USA) stwierdził, że w kwestii kupna nowego wielozadaniowego samolotu bojowego Islamabad rozważa dwie opcje – chińską i rosyjską⁵⁰.

W 2017 r. Moskwa sprzedała również Pakistanowi kilka śmigłowców Mi-171E. Miał to być wariant cywilny i według mediów przekazano go na użytek rządowi prowincji Beludżystan⁵¹. Jednakże jak przyznał wyżej wymieniony generał Sohail Aman (który uczestniczył w podpisywaniu umowy z Rosją) – podczas wykładu w polskiej Akademii Sztuki Wojennej 23 listopada 2017 r. – śmigłowce Mi-171E użyte zostały niedawno do operacji rozpoznania nocą podczas antyterrorystycznej operacji Zarb-e-Azb na terytoriach pasztuńskich Pakistanu. Oznacza to, że wbrew doniesieniom medialnym zarówno Mi-35E jak i Mi-171E mają dla Pakistanu znaczenie militarne.

Po zawarciu umowy o współpracy w dziedzinie bezpieczeństwa zaczęta planować wspólne ćwiczenia wojskowe, a reprezentanci pakistańskich służb wojskowych zaczęli odwiedzać Moskwę⁵². W czerwcu 2015 r. zjawił się tam ówczesny zwierzchnik pakistańskich sił zbrojnych Raheel Sharif⁵³. W 2014 r. Rosja i Pakistan po raz pierwszy odbyły wspólne ćwiczenia marynarek wojennych (pt. *Arabian Monsoon*). Zostały one powtórzone w roku następnym.

Następnie we wrześniu 2016 r. przeprowadzono pierwsze w historii wspólne ćwiczenia wojsk lądowych Rosji i Pakistanu pod nazwą *Drużba-2016*⁵⁴. Reakcje w Indiach były oczywiście negatywne – tym bardziej, że na początku spekulowano, że mogą się one odbyć na terytoriach spornego Kaszmiru, to jest na tej części Dżammu i Kaszmiru, która jest pod kontrolą Pakistanu, ale którą Nowe Delhi uważa za prawnie przynależącą Indiom. Rosjanie podkreślili, że ćwiczenia stanowią część współpracy przeciw terrorystom, a nie jakimkolwiek państwu i zaprzeczyli jakoby ćwiczenia miały odbyć się na tym obszarze i faktycznie odbyły się one w innej części Pakistanu. Indyjski MSZ skrytykował ćwiczenia, ale chociaż indyjskie media zareagowały z niepokojem bądź gniewem, w żadnym z nich nie wzywano do zerwania przyjaźni z Pakistanem.

Dodatkową komplikacją dyplomatyczną okazał się atak terrorystyczny na bazę sił indyjskich w Uri, do którego doszło 18 września 2016 na indyjskiej części spornego Kaszmiru. Strona indyjska twierdzi, że terroryści przybyli z Pakistanu, a do ataku doszło na sześć dni przed pakistańsko-rosyjskimi ćwiczeniami, co zostawiało bardzo złe wrażenie dla stosunków rosyjsko-indyjskich. Rosjanie potępili ten atak i w pośrednim sensie wskazali na Pakistan, stwierdzając, że Moskwa jest „zaniepokojona faktem, że według Nowego Delhi baza armii obok Uri została zaatakowana z terytorium Pakistanu”⁵⁵. Tym niemniej, ćwiczenia rosyjsko-pakistańskie wkrótce potem (24.09.2016-7.10.2016) jednak się odbyły, co Indusi odebrali jako afront. Nowe Delhi liczyło zapewne, że Moskwa odwoła ćwiczenia jako protest przeciw atakowi w Uri. Ćwiczenia zostały powtórzone we wrześniu 2017 r. na terenie Rosji⁵⁶.

Wydawało się, że trzy wydarzenia na jesieni 2016 r. tymczasowo powstrzymają rozwój współpracy Moskwy z Islamabadem: (1) wspomniany atak na Uri; (2) indyjska odpowiedź na ten atak z końca września, kiedy to siły indyjskie miały dokonać „uderzeń chirurgicznych” na terytoria pakistańskiego Kaszmiru i (3) październikowy szczyt na Goa, na którym Rosja i Indie podpisały szereg porozumień. Tak się jednak nie stało. Ponadto, podczas szczytu na Goa Rosjanie nie poparli forowanej przez Indie deklaracji jednoznacznie potępiającej terroryzm w Pakistanie⁵⁷.

Losy tej deklaracji wpisały się w zmieniające się stanowisko dyplomacji rosyjskiej względem Pakistanu. W podobny sposób Rosjanie rozczarowali Indusów nie popierając jednoznacznie ich antypakistańskich deklaracji podczas konferencji Heart of Asia w grudniu 2016 r. Obecny na konferencji Zamir Kabułow stwierdził wręcz, że wygłoszone na tej konferencji zarzuty indyjskie i afgańskie wobec Pakistanu były niesłuszne⁵⁸. Kiedy zaś w sierpniu 2017 r. prezydent USA podczas ogłaszania nowej strategii amerykańskiej wobec Afganistanu oskarżył o obecną sytuację w tym kraju Pakistan, w obronie tego rządu w Islamabadzie stanęły Rosja i Chiny⁵⁹. Również w grudniu 2017 r. podczas szczytu Chiny-Rosja-Indie w Nowym Delhi wspólnie potępiono terroryzm, ale strona rosyjska nie wskazała wraz z Indiami na konkretnych pakistańskich terrorystów, takich jak wypuszczony przed szczytem z aresztu domowego Hafiz Muhammad Saeed, przywódca organizacji Laszkar-e-Tajjaba.

W tym miejscu można dodać, że w ostatnich latach Rosja nie zaprzestała również popierać kandydatury Indii do Rady Bezpieczeństwa ONZ, ale też kandydaturę tę wspiera wiele państw (w tym Polska). Dla Indii członkostwo w tej radzie miałoby znaczenie m.in. dlatego, że pozwoliłoby to silniej akcentować stanowisko Indii w sprawie sporu o Kaszmir z Pakistanem (spór ten jest pod arbitrażem ONZ od 1947 r.), a także w sprawach spornych z Chinami, które w RB ONZ często głosują przeciw Indiom. Nie zmieniło się także tradycyjne poparcie Rosji dla Indii w kwestii Kaszmiru, chociaż, jak wspomniano wcześniej, Rosja w 2016 r. mniej wyraźnie niż wcześniej wskazywała na działalność terrorystycznych organizacji pakistańskich zagrażających Indiom.

Podobnie ma się sytuacja względem członkostwie w Grupie Dostawców Jądrowych – Rosja wyraźnie wspiera akces Indii, ale nie jest już obecnie jasne, czy nie wspiera także członkostwa Pakistanu w tej samej grupie⁶⁰.

Chociaż w świetle rosnących napięć indyjsko-pakistańskich w 2016 r. Moskwa wyraźnie stanęła po stronie Nowego Delhi, w ostatnim kwartale 2016 r. współpraca pakistańsko-rosyjska rozwijała się. Według niemożliwych do zweryfikowania informacji szef FSB Aleksander Bogdanow miał w listopadzie 2016 r. odwiedzić Pakistan i odbyć tajne rozmowy z wysoko postanowionymi reprezentantami państwa. W grudniu 2016 r. koncern Rosoboroneksport po raz pierwszy prezentował swojego produkty na targach uzbrojenia w pakistańskim mieście Karaczi (targi IDEAS 2016)⁶¹.

W marcu 2017 r. pakistański generał Siergiej Jurewicz Istrakow odwiedził Południowy Waziristan, obszar administracyjny na pakistańskich terytoriach plemiennych, gdzie toczy się walka z pakistańskimi talibami. W 2016 r. media pakistańskie spekulowały o możliwości wizyty prezydenta Putina w Pakistanie, która miała stanowić uroczyste potwierdzenie udziału Rosji w budowie gazociągu Karaczi-Lahaur. Najpierw jednak w kwietniu pojawiły się spekulacje, że Putin zaproszenie odrzucił, następnie w październiku pojawiły się doniesienia, że jednak odwiedzi Pakistan w 2017 r., do czego jednak nie doszło.

Chociaż niektórzy zaczęli twierdzić, że rodzi się sojusz rosyjsko-pakistański, w moim mniemaniu **decyzja o sprzedaży śmigłowców do Pakistanu stanowiła głównie element nacisku i ostrzeżenia w stosunku do Indii**. Należy zwrócić uwagę, że sprzedano jedynie cztery śmigłowce Mi-35, co ma znaczenie bardziej symboliczne niż gospodarcze czy wojskowe. Decyzję tę należy odczytywać w świetle informacji z poprzedniego podrozdziału: rosnącego eksportu amerykańskiego uzbrojenia do Indii i malejącego eksportu rosyjskiego. Na poziomie dyplomatycznym rosyjska krytyka nabycia przez Indie amerykańskich śmigłowców Chinook i Apache wydaje się dobrze komponować z decyzją Moskwy o sprzedaży śmigłowców do Pakistanu. Równocześnie zaś nie ustała wszak współpraca Indii z Rosji ani negocjacja dalszej sprzedaży uzbrojenia do Indii. Po ogłoszeniu sprzedaży śmigłowców do Pakistanu w 2015 r., w październiku 2016 r. prezydent Putin przybył do Indii na szczyt Goa i w wyniku tej wizyty ogłoszono podpisanie nowych (choć po części odświeżonych umów), w tym dotyczących uzbrojenia. Stąd uważam, że sprzedaż śmigłowców do Pakistanu stanowi również rosyjski argument w negocjacjach Moskwy z Nowym Delhi.

4. Współpraca rosyjsko-indyjska i rosyjsko-pakistańska w dziedzinie energetyki

Równocześnie jednak obiecujący jest rozwój współpracy Rosji z Indiami w dziedzinie energetyki, ale to samo odnosi się do gospodarczych stosunków Rosji z Pakistanem. Zarówno Indie jak i Pakistan są państwami o ogromnych potrzebach energetycznych

i znacznych niedoborach w tym zakresie. To otwiera dla Rosji rozmaite szanse, np. w zakresie eksportu gazu, budowy elektrowni czy rozbudowy bądź modernizacji istniejących elektrowni. Jednym z najważniejszych projektów w Indiach była zbudowanie dzięki rosyjskiej pomocy i rosyjskiemu kredytowi elektrowni atomowej w Kudankulam w Tamilnadu. Budowę rozpoczęto w 2002 r., a elektrownia jest obecnie w pełni sprawna. Ma cztery reaktory, a w maju 2017 r. Moskwa i Nowe Delhi podpisały umowę o zbudowaniu przez Rosjan kolejnych dwóch reaktorów w tej elektrowni. Ponadto Indie importują paliwo z Rosji do reaktora w Radżasthanie.

Rosjanie skorzystali na tym, że państwa Zachodu nie sprzedawały cywilnych nuklearnych technologii ani surowców potrzebnych do wytwarzania energii atomowej ze względu na indyjski program broni nuklearnych. Szczególnie ostry okres ostracyzmu nastąpił po próbach nuklearnych dokonanych przez Indie w 1998 r., ale Waszyngton szybko wycofał się z polityki sankcji i zaczął zamiast tego zmierzać do szerszej kooperacji z Nowym Delhi. W 2005 r. USA i Indie podpisały umowę o współpracy w dziedzinie cywilnej energii atomowej, kończąc okres bojkotowania Indii przez Zachód na tym polu. Inne państwa zachodnie podążyły w ślad Waszyngtonu. Podobną umowę Indie podpisały z Francją w 2008 r.⁶², a z Australią w 2014 r. W 2017 r. Australia zaczęła eksport uranu do Indii, a Francja liczy na budowę reaktorów w Indiach.

Innymi słowy, szanse Rosji wynikały po części z sytuacji dyplomatycznej (Moskwa nigdy nie sprzeciwiała się indyjskiemu programowi atomowemu i była gotowa go wspierać), ale teraz Zachód stoi względem Indii na tym samym stanowisku co Rosja. To oznacza potencjalnie większą rywalizację na rynku indyjskim. W 2014 r. pojawiały się w indyjskich mediach informacje, że Rosja może zbudować w Indiach 10 bądź 12 reaktorów. Na razie jednak pewna wydaje się tylko budowa kolejnych dwóch reaktorów w Kudankulam. Świadczy to zapewne o tym, że Indusi są zadowoleni z usług oferowanych przez Rosjan (i, jak można się domyślać, z ich ceny w porównaniu do cen państw Zachodu), ale nie ma pewności, czy niektórych kontraktów nie otrzymają np. Amerykanie bądź Francuzi. W 2016 r. Indie i Francja podpisały *memorandum of understanding* w sprawie budowy reaktorów w projektowanej elektrowni w Dżajtapurze (stan Maharasztra)⁶³. Spośród państw azjatyckich szanse mogą mieć także Japonia bądź Republika Korei (Indie mają obecnie bardzo dobre stosunki z Francją, ale i Japonią). Elektrownia atomowa w indyjskim stanie Andhra Pradeś miała mieć reaktory produkcji japońskiej firmy Hitachi, ale ostatecznie w 2016 r. zdecydowano o zakupie reaktorów od amerykańskiej firmy Westinghouse (która jednak ma obecnie problemy finansowe). Tym samym, **przykład energii atomowej i uzbrojenia pokazuje, że im bardziej państwo Zachodu otwierają się na współpracę z Indiami w rozmaitych dziedzinach (i im bardziej USA daje pod tym względem przykład swoim sojusznikom), tym mniejsze przewagi ma w Indiach Rosja i z tym większą rywalizacją na rynku indyjskim muszą mierzyć się Rosjanie.**

Obecnie możliwa wydaje się także współpraca Indii i Rosji w dziedzinie energetyki atomowej w Bangladeszu. W listopadzie 2017 r. ogłoszono, że Indie, Rosja i Bangladesz mogą podpisać umowę o wspólnej budowie elektrowni jądrowej w tym trzecim kraju⁶⁴. Chodzi o elektrownię budowaną w Ruppurze, która ma mieć dwa reaktory produkcji rosyjskiej. Współpraca taka byłaby możliwa dzięki umowie o współpracy w dziedzinie energii atomowej w krajach trzecich, którą Moskwa i Nowe Delhi podpisały wcześniej⁶⁵. Rosja planuje budować reaktory nie tylko w Bangladeszu, ale i na Śri Lance i ponieważ ten sam typ reaktora ma być oferowane przez Rosjan Indiom można spekulować, że ewentualne sukcesy rosyjskie w budowie reaktorów w sąsiedztwie Indii mogą stanowić dla Nowego Delhi dodatkowy argument, by ponownie wybrać ofertę rosyjską.

Jednakże współpraca Rosji i Indii w dziedzinie energetyki obejmuje także kilka innych obszarów. Indyjskie firmy zaczęły w ostatnich latach inwestować w wydobywanie surowców na rosyjskim Dalekim Wschodzie. Nie czynią tego w skali porównywalnej do np. chińskiej, ale niektórzy są zdania, że proces ten oferuje Rosji element dywersyfikacji⁶⁶. Możliwości inwestycyjne Indii są jednak niepomierne mniejsze od możliwości chińskich. Tym niemniej państwowa firma indyjska powstała w celu zagranicznej działalności w dziedzinie energetyki, ONGC Videsh, ma 20 procent udziałów w wydobywaniu z pola Sachalin-1 (gdzie dostępne są gaz i ropa). Firma ta nabyła także przedsiębiorstwo Imperial Energy (działające na tym samym obszarze) w 2009 r.⁶⁷ ONGC Videsh dalej jednak działa na Sachalinie i nabył także 15 proc. udziałów w spółce Wankorneft' prowadzącej wydobywanie złóż ropy i gazu w Kraju Krasnojarskim. Następnie w 2016 r. konsorcjum trzech indyjskich spółek (Oil India, Indian Oil i Bharat Petroresources) wykupiło 23,9 proc. udziałów w Wankorneft'⁶⁸. Według zaś informacji z grudnia 2017 r. indyjska prywatna firma Tata Power uzyskała licencję na wydobywanie węgla na Kamczatce⁶⁹. Najwyraźniej jednak nie doszło do wspomnianego w mediach zaangażowania firm indyjskich w projekt wydobywania gazu i jego eksportu w formie płynnej z Półwyspu Jamalskiego (projekt *Jamał LNG*). W grudniu 2015 r. Rosneft', Oil India i Indian Oil Corporation podpisały także porozumienie o współpracy w zakresie poszukiwania i wydobywania węglowodorów na terenie Rosji, ale najwyraźniej jak dotąd współpraca nie wyszła poza ten dokument⁷⁰. Niezależnie od tego wydarzenia lat 2016-2017 sugerują, że zainteresowanie indyjskich firm inwestycjami na rosyjskim Dalekim Wschodzie rośnie.

Jeśli zaś chodzi o inwestycje w drugą stronę, w 2016 r. Rosneft' wykupił 49 proc. udziałów indyjskiej firmy energetycznej Essar Oil. Kolejne 49 proc. zostało wykupionych wspólnie przez Trafigure i rosyjski fundusz inwestycyjny United Capital Partners, co dało rosyjskim podmiotom *de facto* kontrolę nad Essar Oil. Essar Oil jest właścicielem drugiej co do wielkości rafinerii w Indiach (Wadinar w Gudżaracie)⁷¹. Warto jednak odnotować, że w momencie wykupu Essar Oil był zadłużony i wykup udziałów miał wyciągnąć spółkę z finansowej zapaści⁷². Jest za wcześnie, by dowiedzieć się, w jaki sposób wykup zmieni sytuację spółki. Wejście podmiotów rosyjskich na indyjski rynek

rafinacji może być obiecujące nie tylko ze względu na rosnący popyt w Indiach⁷³, ale także fakt, że część rafinowanych produktów ropopochodnych jest także przez Indie eksportowanych (poza zastosowaniem przede wszystkim w energetyce, niektóre z nich są używane np. w kosmetykach; jednym z krajów, do których dokonuje się eksport, jest Polska). Rosneft' z pewnością zmierza do sprzedaży ropy do Indii poprzez Essar Oil. W grudniu 2014 r. – czyli zanim Essair Oil został faktycznie wykupiony – Essair Oil i Rosneft' podpisały porozumienie o współpracy w sprawie sprzedaży przez Rosneft' ropy⁷⁴. Faktyczna umowa miała być podpisana do lata 2017 i opiewać na dużą sumę, ale w mediach brak dotąd potwierdzenia o jej podpisaniu.

Rozwija się jednak także rosyjsko-pakistańska współpraca energetyczna. W październiku 2015 r. Rosja i Pakistan podpisały umowę, na mocy której Moskwa pożyczycy Islamabadowi ponad 2 miliardy dolarów na budowę rurociągu transportującego gaz z Karaczi do Lahaur⁷⁵. Karaczi to port w południowym Pakistanie i finansowe centrum kraju, Lahaur zaś to stolica najważniejszego politycznie stanu Pakistanu (Pendżabu)⁷⁶. Rurociąg ma zbudować rosyjska firma RT Global Resources bez konieczności wygrywania przetargu. Ponieważ w Karaczi usytuowany jest terminal LNG, a drugi jest budowany, umożliwiłoby to w przyszłości sprzedaż przez Rosjan gazu do Pakistanu, transport go w formie płynnej morzami do Karaczi, a następnie jego przesył wewnątrz Pakistanu. Wiele źródeł prasowych twierdzi, że sprzedażą tego gazu w przyszłości zainteresowany jest Gazprom⁷⁷. Jeśli zaś o chodzi o obecny, działający już w Karaczi terminal LNG, niedawno przetarg na jedne z dostaw gazu w 2018 r. wygrała firma Gunvor, zarejestrowana na Cyprze i niegdyś po części należąca do biznesmena rosyjskiego⁷⁸.

Niezależnie od tego w chwili pisania tych słów (grudzień 2017) dalsze losy projektu nie wydają się pewne. W ciągu ostatniego roku pakistańskie media donosiły o dalszych negocjacjach, które mają prowadzić do podpisania nowej umowy. Według mediów pakistańskich jednym z problemów mają być problemy firmy RT Global Resources, której działalność została opóźniona w wyniku zachodnich sankcji⁷⁹. W każdym bądź razie źródła dość powszechnie potwierdzają, że negocjacje naokoło tego projektu trwają, a zatem nie zaczął być realizowany.

W pakistańskich mediach pojawiły się również informacje, że Rosjanie mogą wziąć udział w modernizacji elektrociepłowni w Muzaffargarhu i elektrowni w Dżamśoro⁸⁰ (Rosjanie udzielili już pomocy technicznej przy elektrociepłowni w Muzaffargarhu w przeszłości). Trudno jednak te informacje zweryfikować. Podobnie w ostatnich latach pojawiły się niemożliwe do zweryfikowania informacje o zainteresowaniu rosyjskiej firmy udziałem w projekcie kopania węgla na pustyni Thar⁸¹.

Warto jednak zauważyć, że Rosja może także eksportować gaz w formie płynnej do Indii. Indie dysponują kilkoma terminalami LNG na zachodnim wybrzeżu, a w budowie są

kolejne, w tym także jeden w Kolkacie (d. Kalkuta, Bengal Zachodni). Otwarcie terminala w Kolkacie oznaczałoby krótszą trasę dla transportów LNG płynących do Indii z kierunku wschodniego. W sytuacji rosnących potrzeb energetycznych Indii i malejących rezerw ich własnego gazu niektórzy autorzy wskazywali Rosję jako jednego z bardziej obiecujących dostawców⁸². W 2012 r. rosyjski Gazprom podpisał umowę z indyjskim rządowym przedsiębiorstwem GAIL (Gas (India) Limited) na dostawy płynnego gazu przez 20 lat⁸³. W 2016 i 2017 r. informowano jednak, że ustalone pierwotnie ceny są obecnie renegocjowane⁸⁴. Nie wydaje się, by równoczesny eksport gazu w formie płynnej do Indii i Pakistanu był dla Moskwy zbyt wielkim wyzwaniem politycznym. Rosja jest najwyraźniej gotowa to wyzwanie podjąć, a Nowe Delhi najpewniej taki stan rzeczy by zaakceptowało. Równolegle jednak w 2011 r. Indie podpisały umowę o imporcie LNG także z USA⁸⁵, a dostawy miały się rozpocząć w 2018 r. Obecnie jednak (to jest w 2017 r.), tak samo jak w wypadku gazu z Rosji, indyjski GAIL próbuje renegocjować ceny tego gazu z amerykańskim Chenierie⁸⁶. Tym samym jeśli chodzi o eksport gazu w formie płynnej dochodzić może do rosnącej dywersyfikacji w Azji Południowej. Polityczne znaczenie tego gospodarczego procesu będzie zapewne wzmacniać wspomniane już w tym raporcie dwa procesy: zajmowanie przez Rosję swoistej ostrożnej pozycji między Indiami a Pakistanem (choć bliżej Indii) i poszukiwanie przez Indie równowagi w stosunkach z Rosją i USA.

Podczas wizyt prezydenta Putina w Indiach w grudniu 2014 r. i październiku 2016 r. podpisano dokumenty zapowiadające współpracę przy poszukiwaniu możliwości połączenia dwóch państw gazociągiem. Zadanie to przydzielono firmom Engineers India i Gazprom⁸⁷. Na razie niewiele można powiedzieć o wynikach ich kooperacji, ale projekt ten nie wydaje się obecnie możliwym do zrealizowania. Gazociąg musiałby przebiegać przez Chiny bądź Afganistan i Pakistan. Gazociąg musiałby pokonać bardzo trudny górski teren, jego koszty byłyby gigantyczne, a Rosja i India nie będą mieć funduszy, by go zbudować. Ponadto w Afganistanie trwa wojna, a Chiny nie mają interesu w zwiększaniu dywersyfikacji dostaw do Indii. Wydaje się zatem, że dużo bardziej obiecująca jest możliwość sprzedaży rosyjskiego gazu w formie płynnej do Indii.

Warto przy tej okazji dodać, że w poprzednich latach zabiegano o budowę gazociągu Iran-Pakistan-Indie. Ze względu jego znaczenie dla potencjalnych stosunków Indie-Pakistan przedstawiano go jako „gazociąg pokoju”. Następnie jednak Indie wycofały się z tego projektu, a Iran dalej próbuje zbudować gazociąg do samego Pakistanu, ale projekt napotykał w ostatnich latach na trudności w związku z brakiem inwestorów. Ze wsparcia dla projektu miały wycofać się Chiny, następnie w 2013 r. spekulowano, że inwestorem może stać się rosyjski Gazprom. Potem jednak informacje na ten temat przestały się pojawiać i trudno jest je zweryfikować. W świetle umowy o budowy gazociągu Karaczi-Lahaur wydaje się jasnym, że Rosjanie nie będą mieli interesu we wspieraniu gazociągu Iran-Pakistan (jeśli w ogóle zamierzali go wspierać). Nowa sytuacja pozwoli Rosji sprzedawać płynny gaz bezpośrednio do Pakistanu i do Indii,

a zatem w tym kontekście Rosja i Iran zaczynają się stawać rywalami jeśli chodzi o rynki Indii i Pakistanu.

Współpraca energetyczna Rosji z Indiami i z Pakistanem może po części tłumaczyć obecne zbliżenie Moskwy i Islamabadu. **Bardziej niż rynek uzbrojenia Pakistan może być dla Rosji rynkiem w dziedzinie energetyki. Sprzedaż większej ilości uzbrojenia do Pakistanu musiałyby spowodować straty na froncie relacji z Indiami, ale to samo nie musi dotyczyć się energetyki. Innymi słowy, Rosja będzie mogła grozić Indiom, że sprzeda uzbrojenie do Pakistanu po to, by Indie dalej kupowały rosyjskie uzbrojenie (a nie po to, by kupował je Pakistan), ale będzie mogła równocześnie współpracować tak z Indiami jak i z Pakistanem w dziedzinie energetyki nie tracąc żadnego z partnerów.** Można przy tej okazji zauważyć, że energetyka była jednym z nielicznych obszarów, na którym Moskwa współpracowała z Islamabadem jeszcze za czasów Związku Sowieckiego i nie przełożyło się to wówczas najwyraźniej na poważniejsze napięcia między Nowym Delhi a Moskwą. Nie ma więc powodu, by sądzić, że musi się tak stać obecnie.

5. Zaangażowanie Rosji w Afganistanie

Niedawna zmiana podejścia Rosji do spraw Afganistanu spowodowała znaczny konflikt interesów między Moskwą a Nowym Delhi względem wojny toczącej się w tym państwie. Moskwa zaczęła opowiadać się za dialogiem z talibami, rozwijać z nimi kontakty, włączać się w międzynarodowe debaty na temat Afganistanu jak i włączać w nie Pakistan. Wydaje się zatem, że władze Rosji zaczęły po części przyjmować optykę Pakistanu o podziale na „złych talibów” (których należy zwalczać) i „dobrych talibów” (z którymi należy zawrzeć porozumienie). Indie zaś traktują talibów afgańskich jako przedłużenie wpływów pakistańskich w Afganistanie i stąd wołałyby, by talibowie zostali zupełnie pokonani; Nowe Delhi preferowałoby zatem, by nie wyróżniano „dobrych talibów” i by negocjacje kończące konflikt w Afganistanie odbyły się bez pośrednictwa Pakistanu. Indie tym samym woła, by siły ISAF jak najdłużej pozostały w Afganistanie i zadały talibom jak największe straty, podczas gdy Moskwa najpewniej szykuje się na moment wycofania się Amerykanów z Afganistanu, by zacząć tam rozszerzać swoje wpływy.

Oficjalnie nowe stanowisko Moskwy w sprawie talibów jest związane z pojawieniem się w Afganistanie nowego zagrożenia w postaci Państwa Islamskiego (*Islamic State Khorasan Province*, ISKP). Państwo Islamskie tak jak talibowie walczy w Afganistanie z siłami koalicji NATO, ale równocześnie trwają walki między Państwem Islamskim a talibami. Reprezentanci Moskwy wydają się obecnie twierdzić, że Państwo Islamskie stanowi jeszcze większe zagrożenie niż talibowie (jako bardziej radykalne i mające zasięg międzynarodowy, a zatem mogące potencjalnie oddziaływać na Azję Centralną) i

że w związku z tym uprawnione są pewne formy współpracy z talibami, którzy Państwo Islamskie zwalczają⁸⁸. Mówiąc prościej – talibowie mają być „mniejszym złem” służącym tymczasowo do powstrzymywania „większego zła”. W październiku 2015 r. do Rosji (w tym także Czeczenii) udał się ówczesny wiceprezydent Abdul Raszid Dostum, który miał tam uzyskiwać rady na temat sposobów zwalczania talibów⁸⁹. Następnie w grudniu 2015 r. przywódca Marg, nowego afgańskiej milicji (nieformalnego ugrupowania zbrojnego) powołanej do walki z Państwem Islamskim w Afganistanie, zwrócił się do Rosjan z prośbą o pomoc⁹⁰. W tym samym miesiącu rosyjski MSZ poinformował, że Rosja podzieliła się z talibami informacjami wywiadowczymi, dzięki czemu mieli zadać znaczne straty bojownikom Państwa Islamskiego w Afganistanie⁹¹. W maju 2016 r. ambasador FR w Kabulu potwierdził to, co podejrzewano już od pewnego czasu: Rosja utrzymuje obecnie kontakty z talibami⁹². Jak stwierdził, kontakty te utrzymuje się właśnie po to, by zwalczać Państwo Islamskie w Afganistanie.

Ponadto w ostatnich latach rosyjskie władze kilkakrotnie opowiadały się za dialogiem z talibami i równocześnie rozmawiać na temat Afganistanu z Pakistanem. Jest to zdecydowany zwrot – w poprzednim okresie Moskwa sprzeciwiała się temu dialogowi, a najwyższe władze Pakistanu czasem ostro krytykowały Rosję⁹³. Ostatnią wypowiedź na temat potrzeby dialogu z talibami wygłosił minister S. Ławrow podczas szczytu Chiny-Indie-Rosja 11 grudnia 2017 r. w Nowym Delhi⁹⁴. W grudniu 2016 r. Rosja po raz pierwszy odbyły konsultacje na temat „spraw regionu”⁹⁵ (można zatem domyślać się, że także na temat Afganistanu). W tym samym miesiącu Rosja zorganizowała rozmowy na temat sytuacji w Afganistanie, w których wzięli udział reprezentanci Chin i Pakistanu⁹⁶. Brak delegatów Afganistanu, USA i Indii został negatywnie odebrany w Kabulu i Nowym Delhi⁹⁷. Był to jeden z przykładów silniejszego rosyjskiego zaangażowania w Afganistanie, ale równocześnie wzrostu współpracy rosyjsko-pakistańskiej. W październiku 2017 r. pojawiła się natomiast informacja o delegacji rosyjskich biznesmenów, którzy odwiedzili Afganistan rozważając inwestycje m.in. w rolnictwo i górnictwo⁹⁸.

W lutym 2017 r. odbyła się druga runda zorganizowanych przez władze rosyjskie rozmów na temat Afganistanu odbyła się z udziałem reprezentantów Afganistanu, Indii i Iranu⁹⁹. Indyjski MSZ stwierdził wówczas, że Indie są otwarte na takie negocjacje, ale postawił nacisk na to, że Afganistan sam powinien móc zdecydować, z kim chce rozmawiać¹⁰⁰. Ponieważ wiadomym jest, że Pakistan próbuje być jedynym mediatorem z talibami, komentarz indyjskiego MSZ zapewne stanowi reprimendę w kierunku Rosji, która zaprosiła Pakistan do organizowanych przez siebie rozmów. Podczas rozmów w lutym Rosja zapowiedziała, że jej warunki na porozumienie z talibami są następujące: muszą oni porzucić przemoc, przestrzegać konstytucji Afganistanu i zerwać więzi z innym terrorystycznymi organizacjami. Obecne podejście Moskwy do spraw Afganistanu nie tylko nie odpowiada Indiom, ale jest w zgodzie z celami Pakistanu. W kwietniu 2017 r. minister obrony Pakistanu Khwaja Asif wziął udział w VI Konferencji

Bezpieczeństwa w Moskwie. Asif wezwał m.in. Rosję, aby „odegrała swoją rolę w stabilizowaniu Afganistanu”¹⁰¹.

Chociaż Nowe Delhi nie jest zadowolone z postawy Moskwy wobec Afganistanu, Indie będą musiały ją zaakceptować, gdyż ani nie są obecnie militarnie w Afganistanie ani nie są częścią dialogu pokojowego z talibami. Pakistan jest swoistym sojusznikiem USA w walce z talibami i Al-Kajdą (a teraz również tzw. Państwem Islamskim) w Afganistanie. Stany Zjednoczone potrzebują pomocy Pakistanu (tak w każdym razie uważa się w Waszyngtonie), aby działać w Afganistanie. Pakistan oferuje najkrótszą trasę do Afganistanu od południa, a poza tym Islamabad ma rozbudowane kontakty z talibami afgańskimi, a szczególnie siatką Haqqanich. Pakistan ma zatem wobec Afganistanu i USA atuty, których Indiom brakuje. Podejrzewa się, że Waszyngton nie może pozwolić Indiom na obecność militarną w Afganistanie, gdyż sprzeciwiłby się temu Islamabad (inną kwestią jest, czy Nowe Delhi chciałoby zaryzykować tego typu zaangażowanie). Indie starają się zrównoważyć atuty Pakistanu przez oferowanie bardzo szerokiej pomocy rozwojowej dla Afganistanu, dobre stosunki z rządem w Kabulu i tworzenie infrastruktury w Iranie, aby zbudować alternatywę dla trasy przez Pakistan (o czym dalej).

Rosja zaś nie jest zablokowana przez Pakistan w jej stosunkach z Afganistanem, ale w związku z tym też nie będzie mogła być przez Islamabad szantażowana. Duży regionalny atut dla Rosji względem Afganistanu stanowią jej wpływy w Tadżykistanie i Uzbekistanie. Chociaż Moskwa nie potrzebuje Pakistanu tak bardzo jak Waszyngton, Pakistan to nadal państwo o najbardziej rozbudowanych stosunkach z talibami afgańskimi i w tym zakresie Rosja zdecydowała się współpracować z Pakistanem. Rosjanie zapewne liczą przede wszystkim na wycofanie się sił USA i całego ISAF z Afganistanu (kiedykolwiek miałyby nastąpić). Budowanie zawczasu stosunków m.in. z talibami da Moskwie rozmaite opcje i wpływy w momencie, kiedy Amerykanie wycofają się z regionu. Na marginesie warto jednak dodać, że przedłużanie się wojny w Afganistanie pod pewnymi względami może też odpowiadać Rosji, gdyż: (1.) Dzięki niej Amerykanie i ISAF powstrzymują radykalne siły islamskie, które w przeciwnym razie, w razie ich wzmocnienia, mogłyby przekładać się na sytuację w Azji Centralnej, gdzie Rosja ma wpływy i interesy; (2.) Wojna ta wiąże siły amerykańskie i kosztuje Waszyngton ogromne środki i (3.) Wojna zapewne uniemożliwi ukończenie projektu gazociągu TAPI (patrz dalej).

Powoli wśród kręgów politycznych w Indiach zaczyna pojawiać się przekonanie, że dialog z talibami musi się dokonać i że Indusi, wbrew sobie, muszą zgodzić się na kompromis z częścią talibów, a zatem na powstanie niechcianego przez nich podziału na „dobrych talibów” i „złych talibów”. W razie wyraźniejszego wzięcia przez Rosję strony Pakistanu czy przyjęcia jego optyki podczas kolejnych tur rozmów, Nowe Delhi na pewno stanęłoby po stronie Kabulu¹⁰². To jednak nie oznacza, że Indie i Rosja nie mogą

obecnie współpracować w Afganistanie, a tym bardziej, że nie będą współpracować w przyszłości. W latach 90. wszak oba państwa popierały Sojusz Północny przeciw talibom. Obecnie również Rosjanie nie stawiają wszak na tylko jedno stronnictwo i rozwijają kontakty równoległe z talibami i środowiskami politycznymi w Kabulu. W tym ostatnim aspekcie Nowe Delhi i Moskwa mogą współdziałać. W kwietniu 2014 r. pojawiła się na przykład informacja, że Indie będą płacić Rosji za dostarczanie przez nią uzbrojenia i sprzętu dla afgańskich sił zbrojnych¹⁰³ (należałoby jednak ustalić, czy to rzeczywiście się dokonuje). W ostatnich latach Rosja i Indie miały też podjąć wspólną próbę przywrócenia działalności zakładu serwisowania broni w Afganistanie (*arms maintenance factory*)¹⁰⁴. Informacje na ten temat są jednak skąpe, a ostatnie wydają się pochodzić z 2014 r. Rosja dostarczyła także w ostatnim okresie dużą ilość AK-47 i amunicji dla afgańskiej armii¹⁰⁵. Jak dotąd Moskwa i Nowe Delhi stanęły na podobnym, negatywnym stanowisku względem porozumienia pokojowego podpisanego przez rząd afgański z radykalnym Gulbuddinem Hekmatjarem¹⁰⁶. W styczniu 2017 r. w RB ONZ Rosja zablokowała próbę zdjęcia Hekmatjara z listy terrorystów ONZ¹⁰⁷. Skoro jednak Moskwa zaczyna otwierać się na kontakty i dialog z talibami, jej stanowisko również w sprawach innych ugrupowań, w tym organizacji Hekmatjara, może się zmieniać (ugrupowanie Hekmatjara nie jest zresztą zbyt liczne, zatem umowa z nim nie ma aż takiego znaczenia¹⁰⁸).

Kiedy – i jeśli – wojna zakończy się, a Amerykanie i prowadzona przez nich koalicja opuszczą Afganistan, Nowe Delhi i Moskwa będą być może mogły tym bardziej nawiązać współpracę względem tego kraju. W razie pokonania lub zawarcia takiego kompromisu z talibami, który zakończyłby konflikt, pozycja Pakistanu jako pośrednika zmaleje i Rosja mniej będzie potrzebować Afganistanu do kontaktów z talibami. Jeśli zaś chociaż po części u władzy pozostanie obecny kabulski establishment, dla Rosji ważne mogą okazać się dobre stosunki Kabulu z Nowym Delhi. Rozwijająca się zaś współpraca Iranu i Indii względem Afganistanu zawsze może hipotetycznie rozwinąć się o udział Rosji (choć jego znaczenie gospodarcze może być mniejsze niż tego się oczekuje). Podsumowując, **póki trwa wojna w Afganistanie, istnieje możliwość dalszego rozwoju kontaktów Moskwy z talibami i Pakistanem, a tym samym tarć między Indiami a Rosją na tym polu. Jeśli wojna zakończy się klęską talibów lub kompromisem z nimi (który nie odda im pełnej władzy), zaistnieje możliwość ponownej współpracy Indii z Rosją względem tego kraju. Ponowne dojście talibów do władzy w Kabulu oznaczać będzie zwiększenie się wpływów Pakistanu w Afganistanie, co może wymusić rozwój stosunków Moskwy z Islamabadem i jeszcze bardziej zagrozi stosunkom Nowego Delhi z Moskwą.**

6. Znaczenie Azji Centralnej w stosunkach rosyjsko-indyjskich

Na obszarze Azji Centralnej Indie i Rosja są w stanie w przyszłości współpracować w dziedzinie gospodarki. Rosja nie powinna mieć powodów do powstrzymywania Indii przed zaangażowaniem w tym regionie, a Indiom na zaangażowaniu tym zależy (choć nie jest ono najistotniejszym kierunkiem dla Nowego Delhi). Dzięki swoim wpływom w Azji Centralnej Moskwa mogłaby ułatwić indyjskim firmom wejść na lokalne rynki, a także zbudować szerszą współpracę między Indiami a Euroazjatycką Unią Celną. Czynniki te mają szansę odgrywać pozytywną rolę w relacjach Nowe Delhi-Moskwa, ale nie będzie on kluczowy. Punktem spornym jest natomiast zapewne uniemożliwienie Indiom korzystania z bazy w Ajni w Tadżykistanie.

Historycznie Indie były przez stulecia związane z Azją Centralną na rozmaite sposoby. Od czasu utworzenia wrogiego Indiom państwa Pakistan Indie zostały geograficznie odcięte od Azji Centralnej. Odcięcie to Indie mogą po części zredukować dzięki połączeniom lotniczym i rozbudowywaniu połączeń przez Iran i Afganistan, co też Nowe Delhi po części czyni (patrz dalej). Jednakże ten drugi proces jest i tak obecnie negatywnie równoważony przez trwający w Afganistanie konflikt. Lądowe trasy z Azji Centralnej do Indii przez Iran i Afganistan mogą zatem odegrać większe gospodarcze znaczenie dopiero wtedy, gdy zakończy się wojna w Afganistanie.

Indyjskie firmy chętnie rozwijać będą wymianę handlową z państwami tego regionu. Z perspektywy Indii obiecujący wydaje się np. przemysł farmaceutyczny. Indyjskie koncerny farmaceutyczne takie jak Ranbaxy, potężne w skali swojego kraju, nie mogą liczyć na zbyt wysoki eksport do Europy, gdyż wiele z ich produktów nie spełnia unijnych standardów. Stąd rynki m.in. Azji Centralnej mogą okazać się dla nich atrakcyjne. Jeśli chodzi o import, Kazachstan i Uzbekistan mogłyby stać się dla Indii kolejnymi dostawcami uranu¹⁰⁹ (wtedy jednak stawałyby się potencjalnymi rywalami Rosji, zatem Moskwa nie powinna mieć interesu we wspieraniu ich w tym zakresie). W ostatnich latach Indie negocjowały podpisanie umowy o wolnym handlu z Euroazjatycką Unią Celną¹¹⁰, ale jak na razie do tego nie doszło. Wejście w życie takiej umowy ułatwiłoby handel Indii m.in. z Kazachstanem.

Rosja długo traktowała Azję Centralną jako obszar swoich wyłącznych wpływów, ale w ostatnich latach Moskwa musiała zaakceptować rozwój daleko idących wpływów chińskich w tym regionie. Władze rosyjskie jednak bez wątpienia nie są z tego rozwoju wypadków zadowolone i w niektórych wymiarach dalej próbują powstrzymywać zwiększanie się wpływów chińskich. Można teoretyzować, że pod tym względem zwiększenie się obecności gospodarczej Indii w Azji Centralnej powinno być Rosji na rękę. Indie nie mają i tak możliwości gospodarczych i politycznych, by w tym regionie zbudować wpływy w skali porównywalnej do Moskwy i Pekinu, ale mogą oferować element ograniczonej gospodarczej dywersyfikacji. Jeśli Rosja nie chce, by państwa Azji

Centralnej uzależniły się od handlu z Chinami, powinna zabiegać m.in. o otwarcie możliwości handlu tego regionu z Indiami w tych dziedzinach, w których firmy indyjskie nie rywalizują z indyjskimi. Oferta handlowa Indii jest jednak znacznie skromniejsza od chińskiej i taki proces przyniósłby ograniczone rezultaty¹¹¹.

Kwestia możliwości korzystania przez Indie z bazy w tadżyckim Ajni wytwarza zapewne konflikt interesów między Rosją a Indiami, chociaż milczą o tym najwyraźniej dyplomacje obu państw, a informacje na ten temat w mediach są nieliczne. Możliwość korzystania z baz w Tadżykistanie daje Indiom możliwości dodatkowych działań względem Afganistanu. Indyjskie siły powietrzne korzystają z tadżyckiej bazy w Farchor. Rezyduje tam również grupa indyjskich lekarzy, którzy leczą Afgańczyków poszkodowanych w walce z talibami. W 2010 r. ukończono modernizację lotniska w tadżyckim Ajni z wydatną pomocą finansową Indii. Ajni miało stać się pierwszą bazą lotniczą Indii za granicami kraju. Po ukończeniu budowy bazy władze Tadżykistanu ogłosiły jednak, że nie zamierzają Indiom dać możliwości korzystania z bazy¹¹² i że w przyszłości będzie mogła z niej korzystać tylko Rosja¹¹³. Bez wątplenia to wpływy Moskwy w Duszanbe uniemożliwiają zaangażowanie się w tym zakresie innych państw.. Jeśli jednak w tej sprawie odbywa się dialog między Nowy Delhi a Moskwą (a należy przypuszczać, że tak jest), nie da się go śledzić w oparciu o oficjalne dokumenty i informacje z prasy¹¹⁴.

7. Czynniki irański w stosunkach rosyjsko-indyjskich

Dla Nowego Delhi istotny jest nie tylko stosunek Rosji do Pakistanu i Afganistanu, ale także Iranu. W tym aspekcie interesy Rosji i Indii są bardziej zbieżne niż rozbieżne i w przyszłości istnieje hipotetyczna możliwość, że te dwa kraje będą współpracować przy projektach dotyczących Iranu. Dla Indii dwa kluczowe obecnie czynniki to import ropy i rozwój projektu portu w Czabaharze¹¹⁵.

Stosunki rosyjsko-irańskie również są niejednoznaczne, ale z perspektywy Indii istotnym jest, że Moskwa sprzeciwia się międzynarodowej izolacji Teheranu, którą narzuca Waszyngton. Ponieważ Indie importują z Iranu duże ilości ropy, odpowiada to zapewne decydującym w Moskwie. Zanim zawarto umowę między Iranem a USA import ropy z Iranu do Indii był z kolei wyzwaniem w stosunkach indyjsko-amerykańskich i można podejrzewać, że Indie w pewnym okresie zmniejszyły skalę tego importu pod naciskami Waszyngtonu. Jeśli w przyszłości dojdzie do napięć irańsko-amerykańskich Nowe Delhi znowu będzie rozdarte między Teheranem a Waszyngtonem i może wówczas bardziej doceniać postawę Rosji wobec Iranu. Czynniki ten jednak będzie mieć mniejsze znaczenie, jeśli relacje irańsko-amerykańskie będą normalizować się.

Drugim czynnikiem współpracy Teheranu z Nowym Delhi jest rozbudowa portu w Czabaharze, która rozpoczęła się w ostatnich latach dzięki umowie między Indiami, Afganistanem a Iranem. Z perspektywy Nowego Delhi budowa portu w Czabaharze ma sprawić, że powstanie alternatywna trasa do Afganistanu, która przechodzić będzie przez Iran, nie Pakistan. Afganistan jest krajem bez dostępu do morza, a najkrótsza droga od Morza Arabskiego do tego państwa prowadzi przez Pakistan, który wykorzystuje tę tranzytową pozycję na różne sposoby. Stworzenie trasy przez Iran to zatem dla Indii geopolityczny projekt, który zmniejszałby uzależnienie Afganistanu od Pakistanu i dałby Indiom dostęp do Afganistanu (a perspektywicznie może nawet Azji Centralnej) poprzez Iran; taki projekt odpowiada też oczywiście Kabulowi i Teheranowi. Czabahar jest stosunkowo blisko Afganistanu (w każdym razie znacznie bliżej niż większy irański port, Bandar Abbas), a Indie obiecują rozbudować infrastrukturę od Czabaharu do granicy Iranu z Afganistanem. Znacznie wcześniej Nowe Delhi sfinansowało budowę infrastruktury od granicy Iranu z Afganistanem do najważniejszej drogi łączącej główne miasta Afganistanu (Indie zbudowały odcinek Zarandż-Delaram). Część rozbudowanego Czabaharu już zaczęła funkcjonować na jesieni 2017 r. i pierwsze transporty pszenicy z Indii do Czabaharu i dalej do Afganistanu zostały wysłane. Za wcześnie jest jednak, by oceniać ich gospodarcze znaczenie.

Projekt portu w Czabaharze może wpisywać się w inicjatywę Korytarza Transportowego Północ-Południe (*North-South Transport Corridor*), zwanego też Korytarzem Handlowym Północ-Południe (*North-South Trade Corridor*). Jest to zapowiadana od kilkunastu lat, ale też na razie dość mglista inicjatywa, której głównymi orędownikami i autorami mają być Rosja, Indie i Iran. Korytarz ten miałby rozwinąć infrastrukturę i handel w pasie państw od Indii przez Iran i państwa kaukaskie do zachodniej Rosji (np. Iran dysponuje dość dobrą infrastrukturą jeśli chodzi o transport samochodowy, ale transport kolejowy wymaga modernizacji i integracji). Inicjatywa ta wydaje się mieć znaczenie polityczne dla Moskwy jako wielki międzynarodowy projekt, który zwiększyłby rolę Rosji wobec części państw w jej regionie. Projekt tego korytarza wywoływał i wywołuje także znaczne zainteresowanie w Indiach: opisywano go niejednokrotnie w think tankach, a jednym z ciekawszych badań było zapewne stworzenie swoistego studium wykonalności przez Federation of Freight Forwarders' Associations in India¹¹⁶.

Z geograficznego punktu widzenia rozbudowa portu w Czabaharze może stanowić naturalny element korytarza i tym samym dać asumpt dla przyszłej współpracy rosyjsko-indyjskiej w tym obszarze. Chociaż jednak część komentatorów indyjskich wiele oczekuje od Czabaharu i samego korytarza, należy być ostrożnym z przewidywaniami. Pośród przesadnych indyjskich opinii można wskazać np. artykuł Martanda Jha sugerujący, że korytarz wkrótce zacznie funkcjonować¹¹⁷. Autor wykazuje, że na początku 2018 r. wysłany zostanie pierwszy lądowy transport dóbr z Indii do Sankt Petersburga, ale to nie znaczy, że korytarz został stworzony, tylko że weszły w

życie wcześniejsze umowy Rosji i Indii dotyczące tranzytu (ale nie powstała żadna nowa infrastruktura zaplanowana jako część tego korytarza). Po pierwsze, inicjatywa korytarza powstała jeszcze w 2000 r. i do dziś pozostaje na papierze. Po drugie, projekt rozbudowy Czabaharu to kooperacja irańsko-indyjsko-afgańska, w której Rosja nie uczestniczy i która formalnie nie jest częścią korytarza. Z perspektywy Nowego Delhi, jak wspomniano, Czabahar służy w pierwszej kolejności rozbudowie połączeń z Afganistanem. Nie jest to zatem projekt obliczony na budowę połączeń (czy rozbudowę obecnych) w kierunku Rosji, chociaż oczywiście w odpowiednich warunkach i przy odpowiednich staraniach może w przyszłości do tego posłużyć. Oryginalny projekt korytarza zakładał zresztą użycie do tego celu nie Czabaharu, a większego i głębiej położonego irańskiego portu Bandar Abbas (zlokalizowanego w Zatoce Perskiej).

Warto także zwrócić uwagę na przyszłe uwarunkowania tej inicjatywy względem całego regionu i stosunku mocarstw do niej. W przeszłości inicjatywa korytarza pozostawała długo na papierze między innymi ze względu na sankcje państw Zachodu wobec Iranu. Jeśli w przyszłości napięcia między Zachodem a Iranem i narzucona izolacja Teheranu będą z powrotem rosnąć, to spowoduje to także wyzwanie dla samej idei korytarza. Już jeśli chodzi o rozbudowę portu Czabahar w 2017 r. pojawiły się doniesienia, że część firm zaangażowanych w ten projekt napotykała problemy ze znalezieniem partnerów w Europie, gdyż ci ostatni obawiali się powrotu sankcji wobec Iranu. W tym sensie zmniejszanie izolacji Iranu może rozwijać gospodarcze stosunki indyjsko-rosyjskie (bo pozwala im budować połączenia poprzez Iran). Ewentualne zaangażowanie Rosji w projekt w Czabaharze będzie także wyzwaniem dla stosunków Islamabadu z Moskwą. Pakistan bez wątpliwa rozumie, że port w Czabaharze stanowi dla niego geopolityczny problem (bo może zmniejszać dominację Pakistanu nad Afganistanem), ale Czabahar będzie także rywalem dla nieodległego pakistańskiego portu Gwadar, który z kolei rozbudowują Chińczycy. W razie np. problemów finansowych przy rozbudowie portu w Czabaharze wątpliwe będą zatem inwestycje chińskie. W efekcie do czabaharskiego projektu chłodny stosunek mają zarówno USA jak i ChRL. Gdyby zatem w przyszłości Moskwa zdecydowała się włączyć Czabahar do projektu rozbudowy Korytarza Transportowego Północ-Południe lub nawet zaangażować się w Czabaharze, to będzie musiała brać pod uwagę negatywne reakcje Pakistanu i Chin, ale Indie zareaguj na ten krok pozytywnie.

8. Czynniki chiński w stosunkach rosyjsko-indyjskich

Czynnik chiński stanowi równocześnie zbyt wąski i zbyt szeroki aspekt, by omawiać go dokładniej w niniejszym raporcie. Jest on zbyt szeroki, gdyż stosunki indyjsko-chińskie i indyjsko-rosyjskie stanowią rozległe tematy, na który składa się wiele czynników. Z drugiej strony odnośnie tego raportu jest to wątek o tyle wąski, iż czynnik chiński

wydaje się w niewielkim stopniu bezpośrednio przekładać na stosunek Nowego Delhi do Moskwy. Ujmując rzecz pokrótce, Rosja musiała pogodzić się z rosnącą potęgą Chin w Azji i zaakceptować swoją nierówną pozycję gospodarczą względem ChRL¹¹⁸. Relacji Rosji z Chinami nie można jednoznacznie sprowadzić do partnerstwa lub wrogości, ale obecnie Moskwa musi się liczyć z interesami Chin w wielu regionach Azji. Stąd dla Moskwy, próbującej utrzymać dobre stosunki z Indiami (które mają napięte kontakty z Chinami) i równocześnie rozwijającej stosunki z Pakistanem (który jest bliskim partnerem rządu w Pekinie) napięcia Indii i Chin stanowią wyzwanie dla dyplomacji, a nie szansę. Te napięcia oferują jednak szansę dla rosyjskich koncernów zbrojeniowych. Z perspektywy Indii zaś wzrost znaczenia Chin w Azji to obecnie największe geopolityczne wyzwanie¹¹⁹.

Jeśli chodzi o przemysł zbrojeniowy, w mediach często donoszono na przykład, że wspomniany wcześniej pocisk BrahMos, o którego sprzedaży Rosjanie i Indusi muszą zdecydować wspólnie, nie zostanie sprzedany do Wietnamu, gdyż Rosja obawiałaby się reakcji Chin¹²⁰. Nie sposób jednak takich informacji zweryfikować¹²¹. Z drugiej strony napięcia między Indiami a Chinami (i Indiami a Pakistanem) napędzają w Indiach koniunkturę na import uzbrojenia, w tym z Rosji. Na przykład kupione z Rosji samoloty Suchoj stacjonują m.in. w bazie w Tezpurze, a zatem blisko granicy indyjsko-chińskiej. Należałoby zatem zbadać, czy tego typu kwestie wpływają na stosunki Moskwy z Pekinem. Dokonuje się jednak także odwrotny proces: rosyjskie przedsiębiorstwa zbrojeniowe sprzedają swoje produkty Chinom (choć ChRL wolałaby, by Rosja dzieliła się również nowszym uzbrojeniem). I tak na przykład w 2017 r. dostarczono do Chin pierwsze dywizjony systemu raketowego S-400 podczas gdy, jak wspomniano wcześniej, Indie ciągle negocjują jego zakup. W tym sensie zatem napięcia między Chinami a Indiami są również czynnikiem napędzającym koniunkturę na sprzedaż rosyjskiego uzbrojenia. Rosnąca militarna, gospodarcza i polityczna współpraca ChRL i Federacji Rosyjskiej jest powodem do niepokoju Indii¹²².

W ostatnich latach Rosjanie kilkakrotnie stwierdzali, że Indie powinny dołączyć się do chińskiej Inicjatywy Pasa i Szlaku. W chwili pisania tych słów ostatnia taka wypowiedź pojawiła się podczas szczytu Chiny-Indie-Rosja 11 grudnia 2017 r.¹²³ Ze względu na mglistość tej inicjatywy nie można tych wypowiedzi traktować w kategoriach innych niż polityczne. Uważam, że poprzez tego typu wypowiedzi Rosjanie starają się po prostu podkreślić, że napięcia między Chinami a Indiami nie są w ich interesie. Ponieważ jednym z kardynalnych argumentów Nowego Delhi przeciw Inicjatywie Pasa i Szlaku był zarzut, że pogwałca ona suwerenność Indii (gdyż Chińsko-Pakistański Korytarz Gospodarczy, część Inicjatywy Pasa i Szlaku, przebiega między innymi przez kontrolowane przez Pakistan terytorium stanowiące część Kaszmiru, które Indie uważają za swoje), można także domyślać się, że poprzez takie wypowiedzi rosyjska dyplomacja pragnie przekazać Indiom, że również napięcia między Indiami a Pakistanem nie są jej na rękę.

Równocześnie jednak, jak wspomniano wcześniej, realizowany już projekt Chińsko-Pakistańskiego Korytarza Gospodarczy mógłby czysto hipotetycznie oferować szanse dla firm rosyjskich przynajmniej w tym sensie, że z powodów politycznych spośród różnych państw świata to właśnie przedsiębiorstwa z Rosji mogłyby zostać dopuszczone przez stronę chińską do wspólnej realizacji projektów w ramach tego korytarza, szczególnie w dziedzinie energetyki. Jednakże z perspektywy gospodarczej i technologicznej nie ma powodu, by Chiny preferowały przedsiębiorstwa rosyjskie. Jak dotąd zresztą jedynym przykładem takiej współpracy mógłby być wspomniany wcześniej projekt kopalni węgla na pustyni Thar, ale jest to jedynie spekulacja. Podobnie w 2013 r. rosyjskie firmy miały wyrazić zainteresowanie udziałem w projekcie energetycznym w Gadani w Beludżystanie¹²⁴, który realizowany miał być w większości dzięki pożyczce z Chin i miał być częścią wspomnianego korytarza. Jednakże informacja o intencjach rosyjskich firm, nawet jeśli prawdziwa, nie ma obecnie większego znaczenia, gdyż projekt ten został najwyraźniej odwołany. W 2016 r. artykuł w chińskim *Global Times* przedstawił tezę, że Rosja może przystąpić do Chińsko-Pakistańskiego Korytarza Gospodarczego, ale rosyjskie instytucje dyplomatyczne twierdzenia te zdementowały¹²⁵. Informacje w chińskim źródle były zresztą dość mgliste i zapewne nietrafne¹²⁶, deklarację rosyjską ponownie należy raczej traktować jako kolejną próbę zachowania dyplomatycznej równowagi, a nie probierz faktycznej współpracy. Równie ostrożnie należy podchodzić do niesprawdzalnych informacji z 2016 r. – które powtarzane były przez media chińskie, pakistańskie i indyjskie – jakoby rząd rosyjski podczas tajnych spotkań poprosił rząd pakistański o możliwość korzystania z portu w Gwadarze. Gwadar budują Chińczycy w ramach wspomnianego korytarza, ale w przyszłości mozesłużyć również chińskim siłom zbrojnym¹²⁷. Jakakolwiek współpraca sił zbrojnych Chin i Rosji w Gwadarze wywołałaby bardzo negatywną reakcję Indii.

Wysocy rangą reprezentanci Chin, Rosji i Indii mają okazje do regularnych spotkań dzięki przynależności obu państw do BRICS, a także dzięki odbywaniu się corocznych trójstronnych szczytów ministrów spraw zagranicznych tych państw. Ani jedno ani drugie nie wydaje się jednak pomagać w osiągnięciu dyplomatycznych przełomów. W maju 2016 r. Indie przystąpiły ponadto do Szanghajskiej Organizacji Współpracy (SOW). Akcesowi Indii od dawna sprzeciwiały się Chiny, a na rozwiązanie to naciskała Rosja (dwa najważniejsze państwa w SOW). Jednocześnie jednak tego samego dnia do SOW przystąpił Pakistan. Źródła są sprzeczne co do tego, czy Rosja wspierała zarówno kandydaturę Indii jak i Pakistanu czy też kandydaturę Indii wysunęła Rosja, a Chiny dla równowagi wysunęły kandydaturę Pakistanu¹²⁸. Przystąpienie Indii do SOW jest zatem ponownie przykładem nie tyle silnego partnerstwa Moskwy z Nowym Delhi, ale rosyjskich prób wyważania równoległych stosunków z Indiami i Pakistanem. Członkostwo obu tych państw w SOW i rola tej organizacji pozostaną jednak niewielkie i tym samym nie będą miały wielkiego wpływu na stosunki Rosji z Indiami.

Podobny wniosek nasuwa się względem członkostwa Rosji, Indii i Chin w grupie BRICS (Brazylia, Rosja, Indie, Chiny i Afryka Południowa). Państwa BRICS w dużej mierze nie mają wspólnych celów politycznych. Przynależność do BRICS nie ma szans stać się czynnikiem zmniejszającym spory graniczne między Chinami a Indiami, a tym samym nie oferuje ona Moskwie większych atutów w jej stosunkach z Pekinem i Nowym Delhi. Szczyty BRICS, podobnie jak inne spotkania dyplomatyczne, na których pojawiają się reprezentanci Indii, Chin i Rosji, pokazują w ostatnich latach, że Moskwa stara się zachować neutralną postawę wobec napięć Nowego Delhi i Pekinu i opowiedzieć za koncyliacją. I tak na przykład podczas szczytu BRICS w chińskim Xiamen we wrześniu 2017 r. strona rosyjska podpisała wspólną deklarację o potępieniu organizacji terrorystycznych, w tym pakistańskich Laszkar-e-Tajjaba, Dżaiś-e-Mohammad, talibów pakistańskich, a także tzw. siatki Haqqanich (prawdopodobnie wspieranej przez Pakistan)¹²⁹. Tę samą deklarację podpisały jednak Chiny. Dla porównania w poprzednich miesiącach Rosja ostrożniej wypowiadała się na temat zjawiska terroryzmu w Pakistanie; podczas poprzednich szczytów na Goa i w Ufie we wspólnej deklaracji nie wymieniono żadnej konkretnej organizacji ani nawet problemu terroryzmu w Pakistanie¹³⁰. Można zatem domniemywać, że delegacja z Moskwy uznała, że w wypadku szczytu w Xiamen bardziej bezpośrednie wskazanie na terroryzm w Pakistanie jest bezpieczne skoro to samo wyjątkowo uczyniły Chiny.

Prawdopodobnie jednak współpraca państw BRICS w dziedzinie gospodarki zaczęła w ostatnich latach nabierać bardziej konkretnego wymiaru za sprawą powołania banku państw tej grupy (New Development Bank utworzony w 2014 r.). Wkład finansowy Chin w rozwój tego banku jest największy, a za sprawą New Development Bank państwa grupy otrzymywać będą pożyczki na cele rozwojowe, między innymi na energetykę. Bank miał również zatwierdzić pożyczki m.in. na projekt zmierzający do powstrzymywania powodzi i badania jakości wody w chińskiej prowincji Hunan i projekt na zapewnianie wody pitnej w indyjskim stanie Madhja Pradeś¹³¹. Bank ten ma zatem szanse wpływać pozytywnie na gospodarczą współpracę przedsiębiorstw Indii, Chin i Rosji. Gdyby do takiego procesu dochodziło, odpowiadałby on Moskwie, gdyż mógłby prowadzić do redukcji napięć indyjsko-chińskich. Z drugiej strony warto zauważyć, że współpraca gospodarcza Indii i Chin i tak rozwija się i wydaje się to dokonywać niezależnie od ich napięć dyplomatycznych. Jak wspomniano wcześniej, Indie otwarcie krytykują chińską Inicjatywę Pasa i Szlaku, a ich delegacja nie wzięła udziału w ostatnim szczycie tej inicjatywy w maju 2017 r. w Pekinie. Ponadto w lecie 2017 r. po raz kolejny przypomnieli o sobie indyjsko-chiński spór graniczny i ich walka o wpływy w Himalajach za sprawą napięć w Doklam na granicy bhutańsko-indyjsko-chińskiej. Z drugiej strony, Chiny są obecnie największym partnerem handlowym Indii, Indie przystąpiły do utworzonego pod pekińskim przewodnictwem Azjatyckiego Banku Inwestycji Infrastrukturalnych (AIIB) i w chwili pisania tych słów są jednym z największych beneficjentów jeśli chodzi o ilość projektów przyznanych przez ten bank. Rozziew między sporem granicznym między Indiami a Chinami a ich współpracą

gospodarczą był symbolicznie widoczny 16 czerwca 2017 r., kiedy równocześnie rozpoczęły się napięcia między siłami obu państw na płaskowyżu Doklam i ogłoszono, że następny szczyt AIIB odbędzie się w Indiach¹³². Z jednej strony zatem współpraca gospodarcza Indii i Chin będzie się zapewne w najbliższych latach rozwijała, tak bilateralne jak i poprzez instytucje takie jak AIIB czy New Development Bank. Z drugiej jednak strony procesy ostatnich lat sugerują, że rozwój współpracy gospodarczej Indii i Chin może dokonywać się równoległe z utrzymywaniem się między nimi sporu granicznego, a nawet narastaniem ich rywalizacji w regionie (jej przykładem są min.: ich walka o wpływy w Nepalu i Bhutanie, otwarcie przez Chiny bazy w Dżibuti czy ewentualność otwarcia przez Chiny bazy w Gwadarze w Pakistanie). W takim wariantcie Moskwa będzie dalej zmuszona prowadzić ostrożną dyplomatyczną grę w sprawach dotyczących równocześnie jej relacji z Indiami i z Chinami.

9. Czynniki europejski w stosunkach rosyjsko-indyjskich

Podobnie nie jest zasadnym uwzględnianie w tym raporcie osobnego dłuższego rozdziału o czynniku europejskim, gdyż ten nie ma kluczowej roli dla stosunków Indii z Rosją. Negocjacje o umowie o wolnym handlu między UE a Indiami wydają się od dawna pozostawać w zawieszeniu, a polityczne deklaracje najwyższych władz Unii niejednokrotnie wyrażały krytyczne opinie na temat sytuacji wewnętrznej Indii¹³³. Równocześnie jednak UE jest największym partnerem handlowym dla Indii jako całość. Oznacza to, że UE i Indie są trochę odleglejsze od siebie politycznie niż Indie i Rosja, za to gospodarczo UE jako całość jest znacznie ważniejsza dla Indii niż Rosja. Indie pragną równocześnie zachować dobre stosunki z USA i z Rosją, ale także np. z Francją, która jest jednym z najważniejszych gospodarczych partnerów Indii na Starym Kontynencie (czego przykładem francusko-indyjska współpraca w dziedzinie obronności, która nie jest w smak decydentom w Moskwie). To samo nie odnosi się jednak do znacznie mniej ważnych dla Nowego Delhi państw Europy Środkowo-Wschodniej. **Jeśli chodzi o kraje takie jak Polska i jej sąsiedzi w regionie, w razie konfliktu czy napięć między nimi a Rosją i konieczności wyboru strony Indie będą wolały zająć pozycję bliższą rosyjskiej.**

Indie nie przystąpiły do sankcji narzuconych przez Zachód na Rosję w wyniku wydarzeń na Ukrainie w 2014 r.¹³⁴ Tym bardziej zatem rynek indyjski i inne rynki azjatyckie stanowią dla Rosji szansę na podreperowanie osłabionego rosyjskimi konstorsankcjami eksportu (i to zapewne jest jeden z powodów rozwoju stosunków Moskwy z Islamabadem od 2014 r.). W marcu 2014 r. Shivshankar Menon, indyjski narodowy doradca ds. bezpieczeństwa (National Security Advisor) wzywając do pokojowego rozstrzygnięcia sytuacji na Ukrainie stwierdził, że w kryzysie tym czynnikiem są „uprawnione” (*legitimate*) interesy rosyjskie¹³⁵. Potem prezydent Putin podziękował Indiom za ich postawę względem Ukrainy¹³⁶. W ciągu tego samego roku zmienił się rząd

w Indiach i chociaż nowy gabinet hinduskich nacjonalistów pod wodzą premiera Narendry Modiego najwyraźniej nie wyraził publicznie równie prorosyjskiej opinii na temat sytuacji na Ukrainie, wyraźnie starał się zachować neutralność (która bardziej odpowiada Rosji niż Zachodowi). W nowym przekazie dyplomatycznym rząd Indii zaczął jednak podkreślać konieczność zachowania „jedności” Ukrainy (i wówczas to Ukraina podziękowała Indiom)¹³⁷. Nie obyło się jednak bez politycznego zgrzytu. W 2014 r. Nowe Delhi spowodowało mały skandal dyplomatyczny (z perspektywy europejskiej i amerykańskiej), gdy okazało się, że w grudniowej delegacji do Delhi prezydenta Putina znalazł się premier separatystycznych władz Krymu, Siergiej Aksjonow¹³⁸. Indie tłumaczyły się z zajścia w sposób dość mętny (jakoby Aksjonow nie był częścią delegacji, ale znalazł się w tym samym co ona samolocie), co pokazywało, że starały się ponownie znaleźć jakąś równowagę między stanowiskami Rosji i Zachodu. Wydaje się, że głównym powodem przybycia Aksjonowa była chęć nawiązania kontaktów biznesowych między przedsiębiorcami indyjskimi a krymskimi¹³⁹. P. Poroszenko skrytykował Indie za ten incydent. Ponieważ w późniejszym okresie pojawiła się informacja, że Ukraina może sprzedać Pakistanowi czołgi, może zastanawiać się, czy postawa Indii względem kryzysu na Ukrainie nie spowodowała nie tylko ochłodzenia w stosunkach Indii z Ukrainą, ale także zbliżenia ukraińsko-pakistańskiego. Takie wnioski mogą być jednak zbyt daleko idące i oparte na zbyt słabych postawach: w mediach pojawiały się ostatnio spekulacje i o możliwości sprzedaży ukraińskich czołgów do Pakistanu i o możliwości modernizacji indyjskich bojowych wozów piechoty przez podmioty ukraińskie, zatem być może tych pojedynczych aspektów nie należy interpretować jako symboli całokształtu postawy dyplomatycznej.

10. Opinie indyjskich ekspertów i partii o stosunkach ich kraju z Rosją od 2014 r.

Należy podkreślić, że **kolejne rządy indyjskie niezależnie od ich pozycji ideologicznej uważają współpracę z Rosją za wartościową i nie zamierzają jej zrywać**. Indyjska polityka zagraniczna generalnie zachowuje kontynuację mimo zmian rządów. W latach 2004-2014 w Indiach dwukrotnie rządziła centrolewicowa koalicja United Progressive Alliance (UPA). Mimo tego w okresie tym zapadła część decyzji o kupnie amerykańskiego uzbrojenia zamiast rosyjskiego i na różne sposoby rozwijano współpracę z USA, czego najdobitniejszym przykładem było podpisanie wcześniej wspomnianej wcześniej umowy o współpracy w dziedzinie cywilnej energii atomowej. Jedynymi indyjskimi partiami, które są jednoznacznie przeciwne współpracy z USA i tym samym przeciwne zachowywaniu równowagi między Waszyngtonem a Moskwą są ugrupowania komunistyczne. Opuściły one rządzącą koalicję w proteście wobec tej umowy. Ugrupowanie te są jednak obecnie zbyt małe, by dyktować kierunek indyjskiej dyplomacji.

Kiedy w 2014 r. do władzy doszła partia hinduskich nacjonalistów (Bharatiya Janata Party, BJP) na czele koalicji National Democratic Alliance (NDA), kierunek działań Nowego Delhi względem USA i Rosji został zachowany. W przeciwieństwie do prawicy europejskiej, **dominujący teraz politycznie w Indiach hinduscy nacjonaści nie mają awersji do Rosji i nie postrzegają jej ideologicznie; traktują ją jako silne i przyjazne państwo, z którym Indie muszą mieć dobre relacje.** Wcześniej panujący w ZSRS komunizm był dla nich ideologią wroga, ale też nawet wówczas hinduscy nacjonaści doceniali fakt, że Moskwa popierała Nowe Delhi na arenie międzynarodowej i wspierała rozwój Indii na wiele sposobów. Obecny premier Indii Narendra Modi wydaje się bardziej zabiegać o współpracę z USA, ale nie ignoruje ani nie krytykuje Rosji. Jest to tym istotniejsze, że w 2019 r. odbędą się w Indiach wybory i gdyby kierować się obecną sytuacją (co zawsze może być zwodnicze) należałoby oczekiwać ponownego zwycięstwa BJP i tym samym zapewne kontynuacji obecnej polityki Nowego Delhi względem USA i Rosji.

Warto w tym miejscu dokonać również choćby pobieżnego przeglądu opinii w indyjskich think tankach na temat zmiany w stosunkach Nowego Delhi z Moskwą od 2014 r. Ogólnie rzecz biorąc można skonstatować, że **indyjscy eksperci zaczęli postrzegać stosunki z Rosją bardziej pragmatycznie i mniej politycznie, ale krytyka stanowiska Moskwy jest dość ostrożna i żaden znany ośrodek opiniotwórczy nie wydaje się wzywać do zerwania partnerstwa z Rosją. Wydaje się, że indyjscy politycy i analitycy zgadzają się co do tego, że Nowe Delhi powinno zachowywać ostrożną równowagę między Moskwą a Waszyngtonem, rozwijając współpracę z obydwojma.**

Nandan Unnikrishnan jest wicedyrektorem Observer Research Foundation, prywatnego think tanku powiązanego z firmą Reliance, uważaną za bliską obecnemu nacjonalistycznemu rządowi. Komentując ćwiczenia wojskowe Rosji i Pakistanu na jesieni 2016 r. Unnikrishnan stwierdził, że „rząd [indyjski] powinien przedsięwziąć kroki, by powstrzymać oddalanie się Nowego Delhi od Moskwy [...] Indie najwyraźniej przestały koncentrować się na Rosji.”¹⁴⁰ Jednocześnie w maju 2017 r. napisał on, że obecna strategia Rosji powołuje ogólnie rzecz biorąc negatywny rezultat dla Azji Południowej, „gdyż Rosja postrzega [teraz] Azję Południową przez pryzmat Afganistanu”. i że Indie „dalej mają przed sobą duży problem stosunku Rosji do Afganistanu”. Co do stosunków Rosja-Pakistan uważa też, że w istocie „Rosja nie ma przewag w Islamabadzie, postawiwszy jednoznacznie na Nowe Delhi [...] [Stąd] Indie z jednej strony nie powinny przejmować się [stosunkami Rosji z Pakistanem] [...], ale z drugiej strony, powoduje to problem, gdyż czasem wydaje się, że Rosja nie jest przeciwna oddzieleniu się od Indii w celu osiągnięcia wąskich celów taktycznych”. Jeśli chodzi o stosunki Rosja-Chiny uważa je on za kolejny problem. „Tak długo jak Rosja zbliża się do Chin, dystans między Indiami a Rosją będzie rosł” – pisze. Według autora zbliżenie Rosji i Chin nie wynika ze zbliżenia Indii z USA, tylko wręcz przeciwnie: Indie

od 1962 r. (wojny indyjsko-chińskiej) potrzebowały Moskwy jako przeciwwagi dla Pekinu, ale skoro Rosja przestała odgrywać rolę takiej przeciwwagi (zbliżywszy się do Chin), Indie zostały zmuszone do zbliżenia z USA¹⁴¹.

Kartik Bommakanti z Observer Research Foundation uważa, że indyjsko-rosyjska współpraca w dziedzinie obronności może się jeszcze rozwijać i że Indie powinny dać Rosji uprzywilejowaną pozycję w dostępie do tego rynku jak również namawiać prywatne firmy indyjskie do inwestowania w ten przemysł w Rosji¹⁴². Himani Pant z tej samej instytucji napisała w lipcu 2017 r., że „choć ogólny poziom zaangażowania Rosji w stosunki z Pakistanem jest mniejszy niż w stosunki z Indiami, stało się widocznym, że Rosja odeszła od definiowania swoich stosunków z Pakistanem w oparciu o stosunki z Indiami. [...] Te różne [wspomniane wcześniej] czynniki spowodowały rosnący sceptycyzm i niepewność co do przyszłości stosunków z Rosją. Choć ten sceptycyzm jest uprawniony, byłoby błędym go przeszacowywać... [...] Różnice między Rosją i Indiami istniały równoległe do zgodności w ich interesach przez historię stosunków indyjsko-sowieckich/rosyjskich [...] Co ważniejsze, narodowy interes Indii wymusza mocne więzi z Rosją [...] Sojusz Rosja-Pakistan Chiny postawiłby Indie w niekorzystnej sytuacji i muszą one objąć przewodnictwo, by zachować więzi ze swoim starym i godnym zaufania partnerem [Rosją].”¹⁴³

Ashok Sajjanhar z Institute for Defence Studies and Analyses (rządowego think tanku podlegającego pod indyjskie Ministerstwo Obrony) stwierdza, że „ostatnie podpisanie trzech „podstawowych” umów w dziedzinie obronności [w tym LEMOA] [...] z USA stało się powodem poważnego niepokoju Rosji. Ta ostatnia czuje, że Indie faktycznie wkraczają w sojusz wojskowy z USA, który znacznie ograniczy możliwość Rosji, by dzielić się z nim [z Indiami] zaawansowaną technologią wojskową”¹⁴⁴. Meena Singh Roy z tej samej instytucji wyraziła opinię, iż projekt Korytarza Transportowego Północ-Południe jest w Indiach niedostatecznie doceniony i w projekcie tym jest szansa na znacznie szerszą współpracę Nowego Delhi z Moskwą (ta opinia wyrażona była jednak przed 2014 r.). Parth Sarthi Suhag z tej samej instytucji przestrzega jednak Rosję przed nawiązywaniem kontaktów z talibami zanim nie zakończy się wojna w Afganistanie¹⁴⁵. Również negatywną opinię o postawie Rosji wobec Afganistanu ma Manabhajan Meher z tej samej instytucji, który pisze: „Szansa na to, że Rosja stanie się podmiotem skutecznie zapewniającym pokój w Afganistanie [dosł. *successful anchor of peace* – dosł. „kotwicą pokoju”] są nikłe lub żadne. [...] Rosja powinna być świadoma faktu, że wzrost Państwa Islamskiego w Afganistanie można tylko powstrzymać poprzez bliską współpracę z Rządem Jedności Narodowej Afganistanu i Afgańskimi Narodowymi Siłami Zbrojnymi. Jej [Rosji] wysiłki, by odróżnić Państwo Islamskie od talibów są błędem, gdyż obie grupy dzielą podobną ideologię, choć z pewnymi drobnymi różnicami”. Autor jest również zdania, że taka postawa Rosji wobec Państwa Islamskiego tylko wzmocni konflikt w Afganistanie. Zwraca także uwagę, że pamięć o sowieckiej inwazji jest wciąż świeża w Afganistanie i to będzie wpływać na stosunek Afgańczyków do Rosji¹⁴⁶.

C. Raja Mohan jest jednym z najbardziej znanych indyjskich ekspertów w dziedzinie polityki zagranicznej. Uchodzi za bliskiego obecnemu rządowi w Nowym Delhi, a także za osobę bliską Amerykanom i za zwolennika proamerykańskiego kursu w indyjskiej polityce zagranicznej. Obecnie pełni funkcję dyrektora Carnegie India – indyjskiej filii amerykańskiego think tanku Carnegie Endowment for International Peace. Mimo tych wszystkich czynników nie jest on bynajmniej zwolennikiem zrywania partnerstwa z Rosją. C. Raja Mohan jest zdania, że stosunki Rosji z Indiami weszły w nową, bardziej pragmatyczną i mniej emocjonalną fazę i obie strony będą musiały dopasować się do tych nowych warunków geopolitycznych, ale to z czasem nastąpi. Analityk jest też zdania, że „wielu członków delhijskiego establishmentu zajmującego się polityką zagraniczną [*Delhi's foreign policy establishment*] dorosło myśląc o Rosji jako ciepłym kocu w zimnym i pełnym niepewności świecie i są niegotowi na stosunki [Indii z Rosją], które są bardziej w zgodzie ze zmieniającymi się okolicznościami, w których Indie wyłaniają się jako samodzielna potęga [*in its own right*]”¹⁴⁷. Raja Mohan przeciwny tezie, że dojdzie do jednoznacznej wymiany sojuszników (Pakistan stanie się sojusznikiem Rosji, a Indie sojusznikiem USA). Indiom zależy na zrównoważonych, dobrych stosunkach i z Rosją, i z USA. Równocześnie jednak C. Raja Mohan jest zdania, że strona rosyjska ma już mniej emocjonalny stosunek do Indii: rosyjska opinia publiczna nie jest już tak przychylna Indiom jak w przeszłości. Według niego do podobnego procesu (zmniejszenia się przychylności w stosunku do Rosji) nie doszło natomiast po stronie indyjskiej opinii publicznej. Dyrektor Carnegie India zwrócił jednak uwagę na fakt, że indyjska młodzież nie wyjeżdża już na studia do Rosji (co implikuje, że zmniejsza się też rosyjska *soft power* w stosunku do Indii). C. Raja Mohan twierdzi, że sprzedaż śmigłowców przez Rosję do Pakistanu w 2014 r. zaniepokoiła głównie indyjskie kręgi wojskowe (co implikuje, że kręgi cywilne związane z polityką zagraniczną mniej zaniepokoiły się tym wydarzeniem). Jest też zdania, że rosnąca sprzedaż amerykańskiego uzbrojenia do Indii jest nieunikniona i nieuniknione jest zastąpienie Rosji przez USA jako głównego dostawcy uzbrojenia dla Indii; Rosja będzie musiała się z tym procesem pogodzić. Nie wydaje się też uważać, by dotychczasowa dominacja Rosji w dziedzinach takich jak eksport czołgów do Indii mogła mieć znaczenie w dłuższej perspektywie¹⁴⁸. C. Raja Mohan jest także zdania, że w przyszłości Rosja nie będzie wspierać Indii w sprawie Kaszmiru jak dotychczas ze względu na jej zbliżenie do Chin i Pakistanu¹⁴⁹.

Constantino Xavier jest również pracownikiem Carnegie India, a specjalizuje się między innymi w tematyce europejskiej. Jest zdania, że konflikt na Ukrainie wywołała w dużej mierze polityka amerykańska, która sprowokowała bardziej agresywną postawę Rosji. Równocześnie podkreśla, że Rosja również zachowuje się w sposób przesadnie agresywny, a Putina uważa za autokratę. Jest też zdania, że USA pod wodzą prezydenta D. Trumpa stały się nieprzewidywalne na arenie międzynarodowej (i państwa takie jak Indie stoją przed wyzwaniem właściwego czytania zachowania Amerykanów); powtarza

także opinię, że mocna zaangażowanie USA w Europie Wschodniej (przez rozmieszczenie w ramach sił NATO żołnierzy w Polsce i państwach bałtyckich) wynikało z wewnętrznych nacisków na D. Trumpa ze względu na oskarżenia o jego powiązania z Rosją, a zatem był to bardziej czynnik wewnętrznej polityki amerykańskiej i nie dowodzi to, że prezydent Trump ma przemyślaną politykę zagraniczną. Ogólnie rzecz biorąc, p. Xavier jest zdania, że kryzys w stosunkach USA i Rosji, do jakiego doszło w wyniku kryzysu na Ukrainie jest negatywnym wydarzeniem dla Indii i Nowe Delhi liczy na to, że Rosja będzie mogła się porozumieć z UE i USA¹⁵⁰.

Brahma Chellaney jest ekspertem Centre for Policy Research znanym z niezależnych i zdecydowanych poglądów (m.in. bardzo antychińskich). Według Chellaney, Rosja i USA w pewnej mierze zamieniają się teraz rolami w Afganistanie w stosunku do pozycji zajmowanych przez nie w latach 1970. Teraz to Rosjanie mogą używać islamu jako siły przeciw obcemu najeźdźcy (USA). „Zbliżając się do talibów, Putin wysłał sygnał, że Rosja może zdestabilizować rząd afgański tak samo jak USA poprzez wspieranie syryjskich rebeliantów podważyło pozycję wspierany przez Rosję rząd Baszara Al-Asada w Syrii” – pisze Chellaney¹⁵¹. Równocześnie jednak jest on zdania, że pośrednio za obecną sytuację w Afganistanie, w tym pozycję talibów i możliwości Rosji, odpowiada poprzednia administracja Obamy i jej błędne decyzje (w mniemaniu tego analityka) w sprawie Afganistanu. Mimo to Chellaney o stosunku Indii do działań Rosji w Afganistanie wypowiada się ostrożnie: „Indie doceniają fakt, że Rosja ponownie wkracza do Afganistanu jako ważny gracz i że nie działa bezpośrednio przeciw interesom Indii”¹⁵².

Dhruva Jaishankar jest pracownikiem Brookings India, indyjskiej filii amerykańskiego think tanku Brookings Institution i synem Subramanyama Jaishankara, obecnego *foreign secretary* Republiki Indii (najwyższego obok ministra spraw zagranicznych państwowego urzędnika zajmującego się polityką zagraniczną Indii). Pan Jaishankar uważa, że zwrot Rosji w kierunku Pakistanu w 2014 r. podyktowany był izolacją Rosji wymuszoną przez sankcje narzucone przez świat zachodni. W jego opinii prezydent Putin nie traktuje Indii w sposób wyróżniający; traktuje je tak jak każde inne państwo, w którym Rosja realizuje swoje interesy. Mechanizmy współpracy międzynarodowej sprawiają, że głowy państw Rosji i Indii spotykają się regularnie, ale nie przynosi to w ostatnich latach efektów w postaci nowych umów¹⁵³. Z drugiej strony uważa on, że realne podstawy współpracy Rosji z Indiami są słabe¹⁵⁴. Podobnie jak C. Raja Mohan p. Jaishankar zauważa, że Rosja stała się mniej atrakcyjną destynacją dla indyjskich klas średnich: dla studentów i turystów. W 2014 r. w Rosji przebywało 1304 indyjskich studentów¹⁵⁵. Izolacja Rosji na arenie międzynarodowej stanowi wyzwanie dla Indii. Indie wolałyby, by UE i USA porozumiały się z Rosją w obecnych spornych kwestiach (względem konfliktów na Ukrainie i na Bliskim Wschodzie), gdyż Nowemu Delhi zależy na stosunkach tak z UE i USA jak i z Rosją. Jednakże według niego ta nowa geopolityczna sytuacja Rosji oferuje też pewne szanse dla Indii (np. Indie stały się członkiem

Szanghajskiej Organizacji Współpracy). P. Jaishankar uważa także, że zwolennikami nabywania uzbrojenia z Rosji byli głównie indyjscy wojskowi, co również implikuje, że obecna opinia decydentów indyjski przechyla się w kierunku nabywania uzbrojenia z USA. Zwraca także uwagę, że interesy Indii i Rosji w Afganistanie, niegdyś zbieżne (gdy oba państwa współpracowały przeciw talibom w latach 1990.) teraz stały się rozbieżne, gdyż Moskwa współpracuje z talibami w Afganistanie przeciw Państwu Islamskiego; twierdzi również, że pojawiły się nawet doniesienia o dofinansowywaniu afgańskich talibów przez Rosję. Dhruv Jaishankar zwrócił również uwagę, że Waszyngton potrzebuje Nowego Delhi jako przeciwwagi przeciw wpływom Pekinu. Jednakże także i on nie jest zdania, że dochodzi do jednoznacznej zmiany sojuszy i uważa, że Indie utrzymają współpracę z Rosją mimo rozwoju współpracy Rosja-Pakistan i Indie-USA.

¹ Sebastian Domżański, *Indie w gospodarce światowej. Słoń, który pragnął latać*, Warszawa 2017, s. 336.

² Dietmar Rothermund, *Indie. Nowa azjatycka potęga*, Warszawa 2010, s. 126-129.

³ Avantika Chilkoti, *India's diamond polishers lose their sparkle*, Financial Times, 29.03.2015, <https://www.ft.com/content/69fffa96-c5f9-11e4-bd6b-00144feab7de> [dostęp: 18.12.2017].

⁴ Innym, nieomówionym tu wątkiem jest na ile rozmaite bariery handlowe i biurokratyczne ograniczają handel Rosji z Indiami i na ile możliwe jest ich zniesienie. Na przykład w 2016 r. Rosja i Chiny ustanowiły „Zielony Korytarz”, to jest rozwiązanie na mocy którego określone towary określonych firm z obu państw mogą być wwożone do drugiego kraju bez kontroli celnej.

Dipanjan Roy Chaudhury, *India, Russia to put in place a 'Green Corridor' to enhance bilateral trade*, Economic Times, 16.09.2016,

<https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/foreign-trade/india-russia-to-put-in-place-a-green-corridor-to-enhance-bilateral-trade/articleshow/54355281.cms> [dostęp: 9.12.2017].

⁵ *Russia's Uralkali not ready to sign potash supplies deal with India*, TASS,

<http://tass.com/economy/885005> [dostęp: 8.12.2017].

⁶ *India signs potash import deal with Russia's Uralkali at \$240/T*, 28.07.2017,

<https://in.reuters.com/article/india-potash/india-signs-potash-import-deal-with-russias-uralkali-at-240-t-idINKBN1AD19W> [dostęp: 8.12.2017].

⁷ Por. strona indyjskiego ministerstwa spraw zagranicznych:

List of documents signed during the Official Visit of President of Russian Federation to India (December 10-11, 2014)

<http://www.mea.gov.in/incoming-visit-detail.htm?24485/List+of+documents+signed+during+the+Official+Visit+of+President+of+Russian+Federation+to+India+December+10+11+2014> [dostęp: 8.12.2017].

⁸ *India shelves plan to buy 30% stake in Russian potash project*, Economic Times, 27.01.2016,

<https://economictimes.indiatimes.com/industry/indl-goods/svs/chem-/fertilisers/india-shelves-plan-to-buy-30-stake-in-russian-potash-project/articleshow/50743889.cms> [dostęp: 8.12.2017].

⁹ Malcolm Borthwick, *Pakistan steels itself for sell-offs*, BBC, 1.06.2006,

<http://news.bbc.co.uk/2/hi/business/5007680.stm> [dostęp: 2.12.2017].

¹⁰ *Russia offers funds to revive Pakistan Steel Mills*, The Express Tribune, 1.08.2013,

<https://tribune.com.pk/story/585216/russia-offers-funds-to-revive-pakistan-steel-mills/> [dostęp: 2.12.2017].

¹¹ Por. Np. Zafar Bhutia, *Food exports: Govt aims to seize Russian market as EU supplies come to a halt*, The Express Tribune, 18.10.2014,

<https://tribune.com.pk/story/777246/food-exports-govt-aims-to-seize-russian-market-as-eu-supplies-come-to-a-halt/> [dostęp: 3.12.2017] czy

Exporters urged to explore Russian food market, Dawn, 12.08.2014,

<https://www.dawn.com/news/1124774> [dostęp: 3.12.2017].

¹² *India is world's third-biggest beef exporter: FAO report*, Economic Times, 29.07.2017,

<https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/foreign-trade/india-is-worlds-third-biggest-beef-exporter-fao-report/articleshow/59820316.cms> [dostęp: 18.12.2017].

¹³ Apurva Singha i in., *A Rebalancing China and Resurging India. How will the Pendulum Swing for Russia?*, World Bank 2017, <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/28422/119795.pdf>, s. 11 [dostęp: 23.12.2017].

¹⁴ W lipcu 2017 r. indyjska firma prywatna Srei Infrastructure Finance Limited utworzyła fundusz inwestycyjny z rosyjskim państwowym Wnieszokonombankiem. Jest jednak za wcześnie, by oceniać jego znaczenie.

Srei Teams Up With Russian Development Bank To Create \$200 Mn IT Fund, Inc42.com, 7.07.2017

<https://inc42.com/buzz/srei-vnesheconombank-russia-fund/> [dostęp: 12.12.2018].

Indie i Rosja utworzyły już taki fundusz na poziomie państwowym w przeszłości (przed 2014 r.) i najwyraźniej nie został on wykorzystany.

¹⁵ *FACT SHEET ON FOREIGN DIRECT INVESTMENT (FDI) FROM APRIL, 2000 to MARCH, 2017*, Department of Industrial Policy and Promotion, Ministry of Trade and Commerce, Republic of India, 2017, http://dipp.nic.in/sites/default/files/FDI_FactSheet_January_March2017.pdf [dostęp: 23.12.2017], s. 5.

¹⁶ Dmitriy Frolovskiy, *The Coming India-Russia Split*, The Diplomat, 9.01.2018,

<https://thediplomat.com/2018/01/the-coming-india-russia-split/> [dostęp: 10.01.2018].

¹⁷ Franz-Stefan Gady, *Indian Army to Receive 100 New Self-propelled Howitzer Guns*, The Diplomat, 27.07.2017,

<https://thediplomat.com/2016/07/indian-army-to-receive-100-new-self-propelled-howitzer-guns/>

[dostęp: 19.12.2017].

¹⁸ *Indian Army finalises plan to replace old AK-47 and INSAS rifles with modern weapons*, Indian Express, 5.03.2017,

<http://indianexpress.com/article/india/india-defence-military-insas-rifles-to-retire-to-be-replaced-by-imported-weapons-4555790/> [dostęp: 23.12.2017].

¹⁹ Od 2001 r. francuska firma Thales montowała w indyjskich T-90 kamery termowizyjne.

Richard A Bitzinger, Nicu Popescu (red.), *Defence industries in Russia and China: players and strategies*, Luxemburg 2017, s. 67.

²⁰ Ministerstwo Obrony Indii twierdzi, że podpisało ze stroną rosyjską umowę (bądź porozumienie) w sprawie modernizacji BMP-2, ale że ze względów bezpieczeństwa narodowego nie ujawni jej treści.

<http://www.pib.nic.in/PressReleaseIframePage.aspx?PRID=1495957> [dostęp: 13.12.2017].

W sierpniu 2017 r. indyjska firma Ashok Leyland Defence System i Rosoboroneksport podpisały porozumienie o współpracy w dziedzinie produkcji pojazdów gąsienicowych i podaje się, że współpraca ta ma wpisywać się w indyjskie plany modernizacji takich pojazdów. Jest jednak za wcześnie, by oceniać znaczenie tej umowy i czego tak naprawdę dotyczy.

Ashok Leyland signs MOU with Russia's Rosoboronexport to supply tracked vehicles to Indian Armed Forces, Financial Express, 6.09.2017,

<http://www.financialexpress.com/auto/car-news/ashok-leyland-signs-mou-with-russias-rosoboronexport-to-supply-tracked-vehicles-to-indian-armed-forces/843343/> [dostęp: 13.12.2017].

²¹ Sebastian Domzalski, *Indie w gospodarce światowej*, s. 331. Krzysztof Iwanek, *Eksport rosyjskiego uzbrojenia do Indii*, [w:] *Eksport rosyjskiego uzbrojenia do państw Azji*, raport Ośrodka Badań Azji Centrum Badań nad Bezpieczeństwem Akademii Sztuki Wojennej, Warszawa 2017, s. 18-19.

²² *Navy chief Sunil Lanba says Tejas LCA not up to mark yet, search on for another fighter jet*, Economic Times, 2.12.2016,

<https://economictimes.indiatimes.com/news/defence/navy-chief-sunil-lanba-says-tejas-lca-not-up-to-mark-search-on-for-another-fighter-jet/articleshow/55747038.cms> [dostęp: 15.12.2017].

²³ *Russia's MiG eyes deal to supply military jets to Indian Navy*, Hindustan Times, 17.09.2017,

<http://www.hindustantimes.com/india-news/mig-eyes-deal-to-supply-military-jets-to-navy/story-t2EVVrVdYhkjLtpVC1VVI.html> [dostęp: 18.09.2017].

²⁴ Andrea Shalal, *U.S.-India aircraft carrier work group holds inaugural meeting*, Reuters, 21.08.2015,

<http://in.reuters.com/article/usa-india-carrier-idINKCN0QQ00B20150821> [dostęp: 13.12.2016].

²⁵ Konrad Rumiński, *Szybki tor współpracy, czyli japońsko-indyjska umowa jądrowa*, sygnał nr 2/2016, biuletyn Ośrodka Badań Azji grudzień 2016, s. 17.

Huma Siddiqui, *India looks to revive the 1.65 billion ShinMaywa US-2i amphibious plane deal with Japan*, Financial Express, 15.07.2017

<http://www.financialexpress.com/india-news/india-looks-to-revive-1-65-bn-shinmaywa-us-2i-amphibious-plane-deal-with-japan/761210/> [dostęp: 12.12.2018].

- ²⁶ Ajit Kumar Dubey, *Defence Minister Sitharaman okays Russian Klub missiles for the Navy*, India Today, 28.09.2017, <http://indiatoday.intoday.in/story/nirmala-sitharaman-klub-missiles-navy-defence-acquisition-council/1/1057551.html> [dostęp: 7.12.2017].
- ²⁷ Sebastian Domzalski, *Indie w gospodarce światowej*, s. 331.
- ²⁸ Vivek Raghuvanshi, *Report: India's Russian-made MiG-29K Fighters Face Problems*, DefenceNews, 10.08.2016, <https://www.defensenews.com/naval/2016/08/10/report-india-s-russian-made-mig-29k-fighters-face-problems/> [dostęp: 21.12.2017].
- ²⁹ *Russia should share defence tech, manufacture in India: Arun Jaitley*, Economic Times, 17.03.2017, <https://economictimes.indiatimes.com/news/defence/russia-should-share-defence-tech-manufacture-in-india-arun-jaitley/articleshow/57691982.cms> [dostęp: 18.03.2017].
- ³⁰ *India, Russia sign pacts for maintenance of Sukhoi jets*, Indian Express, 18.03.2017 <http://indianexpress.com/article/india/india-russia-sign-pacts-for-maintenance-of-sukhoi-jets-4573989/> [dostęp: 20.03.2017].
- ³¹ Nayanima Basu, *No plans to make Mi-17 copters in India: Russia*, The Hindu, 30.08.2017, <http://www.thehindubusinessline.com/economy/policy/no-plans-to-make-mi17-copters-in-india-russia/article9837103.ece> [dostęp: 13.12.2017].
- ³² Rosoboroneksport wziął jednak udział w przetargu na radary i systemu WRE, które mają być zastosowane w Tejas. W chwili pisania tych słów nie jest jasnym, to wygrał w tym przetargu. Rahul Bedi, *India issues global tender for AESA radar and EW suites to equip Tejas LCA*, IHS Jane's Defence Weekly, 20.12.2016, <http://www.janes.com/article/66425/india-issues-global-tender-for-aesa-radar-and-ew-suites-to-equip-tejas-lca> [dostęp: 21.12.2016].
- ³³ Komentarze w mediach wydają się sugerować, że indyjskie kręgi decydenckie straciły zainteresowanie rosyjsko-indyjskim projektem samolotu bojowego piątej generacji. Można jednak odnotować, że dyrektor państwowej firmy Hindustan Aeronautics Limited (HAL) Suvarna Raju jeszcze w listopadzie 2017 r. opowiedział się za tym projektem, sugerując, by oprzeć go na modelu Suchoj. Jednakże firma budowała wcześniej rosyjskie MiGi na rosyjskiej licencji i miałyby konstruować z Rosjanami samolot bojowy piątej generacji, gdyby powstał, stąd dyrektor Raju miał interes w wyrażeniu takiej opinii. Nie wydaje się, by była ona powszechnie podzielana i że musi ona świadczyć o zapowiedzi przełomu w tej sprawie. *Fifth generation Sukhoi fighter jets can be rolled out if govt goes ahead with India-Russia venture: HAL chief*, FirstPost, 26.11.2017 <http://www.firstpost.com/india/fifth-generation-sukhoi-fighter-jets-can-be-rolled-out-if-govt-goes-ahead-with-india-russia-venture-hal-chief-4228321.html/amp> [dostęp: 26.11.2017].
- ³⁴ Pavel Luzin, *Russian-Indian Defence Co-operation Reaches A Deadlock*, IntersectionProject, 1.12.2017, <http://intersectionproject.eu/article/russia-world/russian-indian-defence-co-operation-reaches-deadlock> [dostęp: 2.12.2017].
- ³⁵ Na początku stycznia 2018 r. indyjskie Ministerstwo Obrony ogłosiło też zatwierdzenie wyników przetargu, w ramach którego zamówionych zostanie 240 bomb precyzyjnych od Rosoboroneksportu za 197 milionów dolarów. *India to Pay \$197 Mln for Russian-Made Precision Bombs*, The Moscow Times, 2.01.2018, <https://themoscowtimes.com/news/india-to-pay-197-mln-for-russian-made-precision-bombs-60105> [dostęp: 18.01.2018].
- ³⁶ Franz-Stefan Gady, *India and Russia Ink S-400 Missile Air Defense System Deal*, The Diplomat, 20.10.2016 <http://thediplomat.com/2016/10/india-and-russia-ink-s-400-missile-air-defense-system-deal/> [dostęp: 21.10.2016].
- ³⁷ *Indian Navy bids adieu to TU 142M patrol and anti-sub aircraft*, Economic Times, 29.03.2017, economictimes.indiatimes.com/articleshow/57890659.cms [dostęp: 12.12.2017].
- ³⁸ Również i w tym wypadku w Indiach krytykowano serwisowanie tych samolotów. Por. Mike Rajkumar, *Indian report slams Il-76 availability rate*, Flightglobal, 3.08.2017, <https://www.flightglobal.com/news/articles/indian-report-slams-il-76-availability-rate-439958/> [dostęp: 23.12.2017].
- ³⁹ Shaurya Karanbir Gurung, *Apache attack helicopters to enable Indian Army to make daring assaults*, Economic Times, 19.08.2017,

<https://economictimes.indiatimes.com/news/defence/apache-attack-helicopters-to-enable-indian-army-to-make-daring-assaults/articleshow/60126315.cms> [dostęp: 23.12.2017].

⁴⁰ Sujan Dutta, *Russia rants at India's military buys*, The Telegraph, 9.02.2013, https://www.telegraphindia.com/1130209/jsp/nation/story_16541680.jsp#.WHKD67d0zns [dostęp: 12.12.2016].

⁴¹ Rajat Pandit, *'No question of letting US officials near INS Chakra': India dismisses Russian reports*, Times of India, 10.11.2017,

<https://timesofindia.indiatimes.com/india/no-question-of-letting-us-officials-near-ins-chakra-india-dismisses-russian-reports/articleshow/61596677.cms> [dostęp: 15.12.2017].

⁴² Warto jednak odnotować opinię rosyjskiego analityka Petra Topyczkanowa (do niedawna pracującego dla amerykańskiego think tanku Carnegie Endowment for International Peace), który zadając sobie pytanie, dlaczego Indie nie skrytykowały mocniej współpracy Rosji z Pakistanem, dochodzi do wniosku, że chodzi nie tylko o próby zachowania współpracy z Rosją, ale wysłanie sygnału innym państwom. Według Topyczkanowa będąc ostrożnymi w krytyce Rosji władze w Nowym Delhi zachowują wrażenie dywersyfikacji swoich stosunków dyplomatycznych, a zatem nie pokazują, że łatwo i jednoznacznie otworzą się na współpracę z Amerykanami. Innymi słowy: Indie nie chcą pokazać, że są gotowe zerwać współpracę z Rosją, bo wówczas m.in. USA mogłyby uznać, że nie trzeba wiele wysiłku, by zwiększyć współpracę z Indiami. Nie jestem jednak pewien, czy zaskoczone ruchami Rosji elity indyjskie są obecnie gotowe działać z takim wyrachowaniem. Indyjski ekspert C. Raja Mohan jest zdania, że obecnie nie są na to gotowe. Indyjskie elity zapewne nie krytykują Rosji przede wszystkim po prostu dlatego, że chcą zachować z nią współpracę i nie wydają się (jeszcze) mieć pomysłu, jak odpowiedzieć na jej współpracę z Pakistanem.

Petr Topychkanov, *What Is Russia's Plan With India?*, 22.10.2016,

<http://carnegie.ru/2016/10/22/what-is-russia-s-plan-with-india-pub-64927> [dostęp: 12.12.2017].

⁴³ Petr Topychkanov, *Moscow and New Delhi Disconnect*, 28.10.2016,

<http://carnegie.ru/2016/10/28/moscow-and-new-delhi-disconnect-pub-64989> [dostęp: 11.12.2017].

⁴⁴ Harsh V. Pant, *India's Afghan Muddle*, New Delhi 2014, s. 117.

⁴⁵ Saddam Hussein, *Russia and Pakistan's Reluctant Romance*, The Diplomat, 25.02.2017,

<https://thediplomat.com/2017/02/russia-and-pakistans-reluctant-romance/> [dostęp: 3.12.2017].

⁴⁶ Harsh V. Pant, *India's Afghan Muddle*, s. 117.

⁴⁷ Matthew Bodner *Moscow Times: Russia Signs Landmark Military Cooperation Agreement With Pakistan*, Moscow Times, 20.11.2014,

<https://themoscowtimes.com/articles/russia-signs-landmark-military-cooperation-agreement-with-pakistan-41589> [dostęp: 3.03.2016].

⁴⁸ Bilal Khan, *Russia has delivered Mi-35M assault helicopters to Pakistan*, Quwa, 27.08.2017,

<https://quwa.org/2017/08/27/russia-delivered-mi-35m-assault-helicopters-pakistan/> [dostęp: 21.12.2017].

⁴⁹ *No Russian fighter jets for Pakistan: Sergey Chemezov*, The Hindu, 16.10.2016,

<http://www.thehindu.com/news/national/No-Russian-fighter-jets-for-Pakistan-Sergey-Chemezov/article16072266.ece> [dostęp: 14.12.2017].

⁵⁰ Amir Zia, *Two fronts – one mission*, Bol Narratives, 1.04.2017,

<http://www.bolnarratives.com/two-fronts-one-mission/> [dostęp: 21.12.2017].

⁵¹ *Balochistan govt receives Mi-171E helicopter from Russia*, Dawn, 22.08.07,

<https://www.dawn.com/news/1346946> [dostęp: 23.11.2017].

⁵² *Pakistan-Russia to hold first ever joint drills*, Economic Times, 12.09.2016,

<http://economictimes.indiatimes.com/news/defence/pakistan-russia-military-to-hold-first-ever-joint-drills/articleshow/54289699.cms> [dostęp: 13.09.2016].

⁵³ Sarfraz Ali, *Army Chief General Raheel reaches Moscow*, Daily Pakistan, 15.06.2015,

<https://en.dailypakistan.com.pk/headline/army-chief-reaches-moscow-on-three-day-tour-987/> [dostęp: 9.12.2017].

⁵⁴ Dokładniejsze informacje o tych ćwiczeniach – pochodzące od rosyjskiego eksperta – można znaleźć tutaj:

Petr Topychkanov, *Deep Military Cooperation between Russia and Pakistan threatens Delhi*, Carnegie Russia, 11.10.2016,

<http://carnegie.ru/2016/10/11/deep-military-cooperation-between-russia-and-pakistan-threatens-delhi-pub-64828> [dostęp: 11.12.2017].

- ⁵⁵ Jayanth Jacob, *Russia backs India's surgical strikes, says Uri 'terrorists' from Pakistan*, Hindustan Times, 3.10.2016, <http://www.hindustantimes.com/india-news/russia-backs-india-s-surgical-strikes-says-uri-terrorists-came-from-pak/story-d9MHHxIbVNI7eISMkbAfgP.html> [dostęp: 13.12.2017].
- ⁵⁶ DRUZBA 2017: *Pakistan, Russia hold anti-terror exercise*, Express Tribune, <https://tribune.com.pk/story/1515661/pakistan-russia-begin-military-drills/> [dostęp: 11.12.2017].
- ⁵⁷ Petr Topychkanov, *Moscow and New Delhi Disconnect*. Shubhajit Roy, *India slams Pakistan over BRICS wall*, Indian Express, 17.10.2016, <http://indianexpress.com/article/india/india-news-india/brics-summit-2016-pm-narendra-modi-pakistan-terrorism-2016-3086323/> [dostęp: 13.12.2017].
- ⁵⁸ *Condemning Pakistan at Heart of Asia conference wrong: Zamir Kabulov*, The Nation, 4.12.2016 <https://nation.com.pk/04-Dec-2016/condemning-pakistan-at-heart-of-asia-conference-wrong-zamir-kabulov> [dostęp: 5.12.2016].
- ⁵⁹ Polina Tikhonova, *China And Russia Defend Pakistan Against Trump's Strategy*, Valuewalk, 23.08.2017, <https://www.valuewalk.com/2017/08/china-russia-trumps-pakistan-strategy/> [dostęp: 23.08.2017].
- ⁶⁰ Por. np. Sib Kaifee, *Russia signals support to Pakistan's NSG candidature*, 19.12. 2017, <https://southasianmonitor.com/2017/12/19/russia-signals-support-pakistans-nsg-candidature/> [dostęp: 20.12.2017].
- ⁶¹ *Over 40 countries to attend Pakistan defense exhibition*, Economic Times, 21.11.2016, <https://economictimes.indiatimes.com/news/defence/over-40-countries-to-attend-pak-defense-exhibition/articleshow/55544399.cms> [dostęp: 12.12.2017].
- ⁶² *India, France sign nuclear deal*, Livemint, 30.09.2008, <http://www.livemint.com/Politics/IDlYrWp8jIIoUsQQo82XWN/India-France-sign-nuclear-deal.html> [dostęp: 21.12.2017].
- ⁶³ *India, France sign MoU for construction of six nuclear reactors at Jaitapur*, Economic Times, 23.03.2016, <https://economictimes.indiatimes.com/industry/energy/power/india-france-sign-mou-for-construction-of-six-nuclear-reactors-at-jaitapur/articleshow/51529708.cms> [dostęp: 21.12.2017].
- ⁶⁴ Dipanjan Roy Chaudhury, *India closer to signing nuclear pact with Russia, Bangladesh*, Economic Times, 30.11.2017, https://m.economictimes.com/news/defence/india-closer-to-signing-nuclear-pact-with-russia-bangladesh/amp_articleshow/61870421.cm [dostęp: 31.11.2017].
- ⁶⁵ Anil Sasi, *Nuclear projects in third countries: Indian cog in Russia's nuclear apparatus*, Indian Express, 1.12.2016, <http://indianexpress.com/article/india/india-russia-neutron-reactor-project-nuclear-projects-4437920/> [dostęp: 21.12.2017].
- ⁶⁶ Kiedy np. w sierpniu 2017 r. Rosjanie zaprosili dwie indyjskie minister (minister spraw zagranicznych Sushmę Swaraj i ówczesną minister handlu – obecną minister obrony – Nirmalę Sitharaman) na wrześniowe forum we Władystoku, namawiając tym samym Indie do dalszego gospodarczego zaangażowania na Rosyjskim Dalekim Wschodzie pojawiła się opinia, że Rosjanie chcą w ten sposób zrównoważyć wpływy gospodarcze Chin wpływami Indii w tym regionie. Dipanjan Roy Chaudhury, *In balancing act, Russia opens far eastern region to India*, Economic Times, 30.08.2017, <https://economictimes.indiatimes.com/news/defence/in-balancing-act-russia-opens-far-eastern-region-to-india/articleshow/60283658.cms> [dostęp: 7.12.2017].
- ⁶⁷ Później jednak w indyjskim parlamencie krytykowano tę decyzję wskazując, że po nabyciu Imperial Energy nowy właściciel nie był w stanie podnieść wydobycia do oczekiwanego poziomu *ONGC, Centre face flak for Imperial Energy acquisition*, The Hindu Business Line, <http://www.thehindubusinessline.com/companies/ongc-centre-face-flak-for-imperial-energy-acquisition/article7536137.ece> [dostęp: 23.12.2017].
- ⁶⁸ Szymon Kardaś, *Zacieśnianie rosyjsko-indyjskiej współpracy energetycznej*, Ośrodek Studiów Wschodnich, Analizy, 22.06.2016, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-06-22/zaciesnianie-rosyjsko-indyjskiej-wspolpracy-energetycznej> [dostęp: 30.06.2016].
- ⁶⁹ *Tata Power arm wins coal mine in Russia*, LiveMint, 22.12.2017, <http://www.livemint.com/Industry/Ilm20uwud1xYn3x58CR7gP/Tata-Power-arm-wins-coal-mine-in-Russia.html> [dostęp: 23.12.2017].

Być może zapowiedź tej umowy stanowiło podpisanie przez Tata Power w grudniu 2014 r porozumienia o współpracy z Rosyjskim Funduszem Bezpośrednich Inwestycji.

Por. strona indyjskiego ministerstwa spraw zagranicznych:

List of documents signed during the Official Visit of President of Russian Federation to India (December 10-11, 2014)

<http://www.mea.gov.in/incoming-visit-detail.htm?24485/List+of+documents+signed+during+the+Official+Visit+of+President+of+Russian+Federation+to+India+December+10+11+2014> [dostęp: 8.12.2017],

⁷⁰ Por. Informacje na stronie firmy Rosneft': *Rosneft, Oil India and Indian Oil Corporation signed a Memorandum of Understanding for cooperation onshore the Russian Federation*, 25.12.2015, <https://www.rosneft.com/press/releases/item/179605/> [dostęp: 9.12.2017].

⁷¹ Por. stronę firmy Trafigura:

New Board of Directors and Chief Executive Officer appointed for Essar Oil Limited, 21.08.2017, <https://www.trafigura.com/news/new-board-of-directors-and-chief-executive-officer-appointed-for-essar-oil-limited/21332> [dostęp: 8.12.2017] i

Saket Sundria, Dhvani Pandya, *Rosneft, Trafigura Finalize \$12.9 Billion Deal for Essar Oil*, 21.08.2017, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-08-21/rosneft-trafigura-seal-12-9-billion-deal-for-india-s-essar-oil> [dostęp: 8.12.2017].

⁷² Piyush Pandey, *Rosneft-led group acquires Essar Oil for nearly \$13 billion*, The Hindu, 15.10.2016, <http://www.thehindu.com/business/Industry/Rosneft-led-group-acquires-Essar-Oil-for-nearly-13-billion/article16072192.ece?w=alauto> [dostęp: 13.12.2017].

⁷³ Nie jest zaskakującym, że raport Banku Światowego próbujący przewidywać trendy gospodarcze na lata 2018-2020 zakłada, że na sytuację na rynku ropy znaczny wpływ będzie miało zapotrzebowanie w Chinach i Indiach.

Bank Światowy, *Global Economic Prospects, January 2018 : Broad-Based Upturn, but for How Long?*, <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/28932> [dostęp: 12.01.2018], s. 85.

⁷⁴ Por. strona indyjskiego ministerstwa spraw zagranicznych:

List of documents signed during the Official Visit of President of Russian Federation to India (December 10-11, 2014)

<http://www.mea.gov.in/incoming-visit-detail.htm?24485/List+of+documents+signed+during+the+Official+Visit+of+President+of+Russian+Federation+to+India+December+10+11+2014> [dostęp: 8.12.2017].

⁷⁵ Abdul Manan, Zafar Bhutta, *Karachi to Lahore pipeline: Pakistan, Russia seal \$2 billion energy deal*, The Express Tribune, 17.10.2015, <https://tribune.com.pk/story/974381/karachi-to-lahore-pipeline-pakistan-russia-seal-2-billion-energy-deal/> [dostęp: 14.12.2017].

⁷⁶ Warto dodać, że premierem Pendżabu jest Shahbaz Sharif, brat Nawaza Sharifa, do niedawna premiera Pakistanu.

⁷⁷ Pojawiła się również informacja, że projekt gazociągu jest spowolniony z powodu negocjacji co do cen gazu z Gazpromem.

Por. np. Nicholas Trickett, *Can Russia Piggyback on China's 'String of Pearls'?*, The Diplomat, 9.11.2017, <https://thediplomat.com/2017/11/can-russia-piggyback-on-chinas-string-of-pearls/> [dostęp: 9.11.2017].

⁷⁸ *Gunvor, Gas Natural Fenosa submit lowest bids in Pakistan LNG tender*, Reuters, 24.10.2017, <https://www.reuters.com/article/pakistan-lng/gunvor-gas-natural-fenosa-submit-lowest-bids-in-pakistan-lng-tender-idUSL8N1MZ5XN> [dostęp: 22.12.2017].

⁷⁹ *Pakistan, Russia in gas pipeline talks*, The News, 22.12.2017, <https://www.thenews.com.pk/print/255294-pakistan-russia-in-gas-pipeline-talks> [dostęp: 22.12.2017].

⁸⁰ *Russia offers Pakistan for exporting 5000MW electricity*, Dawn, 20.09.2013, <https://www.dawn.com/news/1044116/russia-offers-pakistan-for-exporting-5000mw-electricity> [dostęp: 6.12.2017].

⁸¹ *Russian investor willing to invest \$5.5 bn in Thar Coal*, The News, 16.07.2012, <https://www.thenews.com.pk/archive/print/623795> [dostęp: 5.12.2017].

⁸² Ksenia Zubacheva i in., *A New Era: India-Russia Ties in the 21st Century*, New Delhi 2014.

⁸³ *Gazprom, India's GAIL agree 20-yr LNG sales deal*, Reuters, 1.10.2012, <https://www.reuters.com/article/russia-india-lng/gazprom-indias-gail-agree-20-yr-lng-sales-deal-idUSL6E8L1DXG20121001> [dostęp: 5.12.2017].

⁸⁴ Por. np. kolejne przypisy, a także: Nidhi Verma, Oleg Vukmanovic, Dmitry Zhdannikov, *India's GAIL, Russia's Gazprom renegotiating LNG deal –sources*, Reuters, 25.07.2016, <https://www.reuters.com/article/india-lng-russia/indias-gail-russias-gazprom-renegotiating-lng-deal-sources-idUSL4N1A83U5> [dostęp: 5.12.2017].

⁸⁵ Eric Watkins, *GAIL India signs 20-year Sabine Pass LNG deal with Cheniere*, Oil & Gas Journal, 12.12.2011, <http://www.ogj.com/articles/2011/12/gail-india-signs-20-year-sabine-pass-lng-deal-with-cheniere.html> [dostęp: 5.12.2017].

⁸⁶ *India to renegotiate LNG rate with US, Russia*, Times of India, 4.10.2017, <https://timesofindia.indiatimes.com/business/india-business/india-to-renegotiate-lng-rate-with-us-russia/articleshow/60939421.cms> [dostęp: 5.12.2017].

Nidhi Verma, Scott DiSavino, Oleg Vukmanovic, *LNG price row between India, US crimps Trump's export aims*, Reuters, 30.06.2017,

<https://www.reuters.com/article/us-india-usa-lng/lng-price-row-between-india-us-crimps-trumps-export-aims-idUSKBN19L1B7> [dostęp: 5.12.2017].

⁸⁷ Por. strona indyjskiego ministerstwa spraw zagranicznych:

List of documents signed during the Official Visit of President of Russian Federation to India (December 10-11, 2014)

<http://www.mea.gov.in/incoming-visit-detail.htm?24485/List+of+documents+signed+during+the+Official+Visit+of+President+of+Russian+Federation+to+India+December+10+11+2014> [dostęp: 8.12.2017], a także:

Gireesh Chandra Prasad, *Engineers India, Gazprom to prepare India-Russia gas pipeline blueprint*, 5.10.2016,

<http://www.livemint.com/Industry/LP7GEslhLi3zxcOkh21ooj/Engineers-India-Gazprom-to-prepare-IndiaRussia-gas-pipelin.html> [dostęp: 8.12.2017].

⁸⁸ Manabhajan Meher, *Russia's Policy Shift towards Taliban and Pakistan*, IDSA, 1.03.2017,

http://idsa.in/idsacomments/russia-policy-shift-towards-taliban-and-pakistan_mmeher_010317 [dostęp: 2.03.2017].

⁸⁹ Jeśli była to zapowiedź rozwoju stosunków politycznych Dostuma z Rosją – co nie jest pewne – to należy zaznaczyć, że później pozycja Dostuma w samym Afganistanie bardzo osłabła i jego przyszłość jest obecnie niepewna.

Jeśli zaś chodzi o stosunki Rosji z najwyższymi władzami Afganistanu najwybitniejszy pakistański znawca Afganistanu Ahmed Rashid jest zdania, że Rosja ma negatywny stosunek do obecnego prezydenta (Ashrafa Ghaniego) i wolałaby powrót poprzedniego prezydenta (Hamida Karzaja). Karzaj miał niedawno powiedzieć, że Rosja może odegrać konstruktywną rolę w procesie pokojowym w Afganistanie. Karzaj faktycznie wygłosił taką wypowiedź, ale poza tym sytuacja polityczna w Afganistanie może być bardzo zmienna i stąd należy ostrożnie podchodzić do wniosków o tym, którego afgańskiego przywódcę preferowaliby decydenci z Moskwy.

Ahmed Rashid *Moscow moves into the Afghanistan vacuum*, The Exchange, 13.01.2017

<http://www.ahmedrashid.com/wp-content/uploads/2017/01/Moscow-moves-into-the-Afghanistan-vacuum.pdf> [dostęp: 13.01.2017].

⁹⁰ Samuel Ramani, *Russia's Soft Power Push in Afghanistan*, The Diplomat, 29.10.2017,

<https://thediplomat.com/2017/11/russias-soft-power-push-in-afghanistan/> [dostęp: 9.12.2017].

⁹¹ Przemysław Lesiński, *Ewolucja polityki Rosji wobec talibów*, komentarz 1/2017, biuletyn Ośrodka Badań Azji nr 3, styczeń 2017, s. 8.

⁹² Sadia Qasim Shah, *Envoy acknowledges Russia's contacts with Afghan Taliban*, Dawn, 13.05.2016,

<http://www.dawn.com/news/1258067/envoy-acknowledges-russias-contacts-with-afghan-taliban> [dostęp: 11.12.2016].

Przemysław Lesiński, *Ewolucja polityki Rosji wobec talibów*, s. 7.

⁹³ Ahmed Rashid, *Pakistan on the brink. The future of Pakistan, Afghanistan and the West*, London 2013, s. 132, 140.

⁹⁴ Kallol Bhattacharjee, *Russia favours dialogue with the Taliban: Lavrov*, The Hindu, 12.12.2017,

<http://www.thehindu.com/news/international/russia-favours-dialogue-with-the-taliban-lavrov/article21434509.ece?homepage=true> [dostęp: 12.12.2017].

⁹⁵ Syed Sammer Abbas, *Pakistan, Russia hold 'first-ever' consultation on regional issues*, Dawn, 14.12.2016,

<https://www.dawn.com/news/1302291/pakistan-russia-hold-first-ever-consultation-on-regional-issues> [dostęp: 11.12.2017].

-
- ⁹⁶ Przemysław Lesiński, *Ewolucja polityki Rosji wobec talibów*, s. 8.
- ⁹⁷ Baqir Sajjad Syed, *Pakistan, China, Russia agree to expand talks on Afghanistan*, Dawn, 28.12.2016, <https://www.dawn.com/news/1304931> [dostęp: 9.12.2017].
- ⁹⁸ Samuel Ramani, *Russia's Soft Power Push in Afghanistan*.
- ⁹⁹ Według niemożliwych do potwierdzenia informacji w styczniu 2017 indyjski doradca ds. bezpieczeństwa narodowego Ajith Doval miał spotkać się z reprezentantami prezydenta Rosji i przekonać ich, by Indie włączono do rozmów. Avinash Palival, *New Alignments, Old Battlefield: Revisiting India's Role in Afghanistan*, Carnegie India, 15.06.2017, <http://carnegieindia.org/2017/06/15/new-alignments-old-battlefield-revisiting-india-s-role-in-afghanistan-pub-71272> [dostęp: 16.06.2017].
- ¹⁰⁰ Manabhajan Meher, *Russia's Policy Shift towards Taliban and Pakistan*, IDSA, 1.03.2017, http://idsa.in/idsacomments/russia-policy-shift-towards-taliban-and-pakistan_mmeher_010317 [dostęp: 2.03.2017].
- ¹⁰¹ *Russia must play its part to stabilise situation in Afghanistan: Asif*, GeoTV, 27.04.2017, <https://www.geo.tv/latest/139615-Regions-peace-at-stake-if-Kashmir-issue-remains-unresolved-Khawaja-Asif> [dostęp: 20.12.2017].
- ¹⁰² Por. np. dość stanowczy ton komentarza na temat stosunku Rosji wobec talibów napisanego dla IDSA, indyjskiego think tanku podlegającego pod Ministerstwo Obrony: „Notwithstanding all this, it may be better for Russia to consolidate its links with the Taliban only after the latter enters the political mainstream and severs connections with all terrorist organisations. Otherwise, Russia would stand guilty of supporting a terrorist group, akin to what the US did in the 1980s to counter the Soviets in Afghanistan. It remains to be seen as to what extent the ‘red-line’ approach accepted in the Moscow six-party talks in February 2017 would be followed by the Kremlin. That approach indicated that the Taliban must give up violence, abide by Afghanistan’s constitution and break links with other terrorist organisations. The Russian engagement with the Taliban has created new dynamics, the repercussions of which will be felt in the region and beyond.” Parth Sarthi Suhag, *Russia's Engagement with the Taliban*, IDSA, 21.07.2017, https://idsa.in/idsacomments/russias-engagement-with-the-taliban_pssuhag_210617 [dostęp: 23.07.2017].
- ¹⁰³ Sanjeev Miglani, *India turns to Russia to help supply arms to Afghan forces*, Reuters, 30.04.2014, <https://www.reuters.com/article/us-india-afghanistan-arms/india-turns-to-russia-to-help-supply-arms-to-afghan-forces-idUSBREA3T0J320140430> [dostęp: 9.12.2017].
- ¹⁰⁴ H. Pant, *India's Afghan Muddle*, s. 91.
- ¹⁰⁵ Waslat Hasrat-Nazimi, *Russia's new role in Afghanistan*, Deutsche Welle, 2.03.2016, <http://www.dw.com/en/russias-new-role-in-afghanistan/a-19087432> [dostęp: 13.12.2017].
- ¹⁰⁶ Anuradha M. Chenoy, *To revive an old friendship*, The Hindu, 29.09.2016, <http://www.thehindu.com/opinion/lead/To-revive-an-old-friendship/article15004090.ece?homepage=true> [dostęp: 30.06.2016].
- ¹⁰⁷ Tahir Khan, *Russia opposes bid to lift sanctions on Hekmatyar*, The Express Tribune, 4.01.2017, <https://tribune.com.pk/story/1283768/russia-opposes-bid-lift-sanctions-hekmatyar/> [dostęp: 10.12.2017].
- ¹⁰⁸ Przemysław Lesiński, *Porozumienie pokojowe z Hizb-i Islami w Afganistanie*, Biuletyn Ośrodka Badań Azji listopad-grudzień 2016, s. 6.
- ¹⁰⁹ H. Pant, *India's Afghan Muddle*, s. 45.
- ¹¹⁰ Sebastian Domżański, *Indie w gospodarce światowej. Słoń, który pragnął latać*.
- ¹¹¹ W ostatnich latach cały import z państw Azji Centralnej stanowił około 1% całego importu Indii, a eksport z Indii nie przekraczał 1,5% importu każdego z tych państw. Neha Dwivedi, *Can India connect with Central Asia*, The Diplomat, 30.11.2017, <https://thediplomat.com/2017/11/can-india-connect-with-central-asia/>
- ¹¹² Alexander Sodiqov, *The Limits of Indian Military's Role in Tajikistan*, Jamestown Foundation, Eurasia Daily Monitor, tom 9, nr 21, 31.01.2012, <https://jamestown.org/program/the-limits-of-indian-militarys-role-in-tajikistan/> [dostęp: 15.12.2017].
- ¹¹³ H. Pant, *India's Afghan Muddle*, s. 45.
- ¹¹⁴ W 2015 r. premier Indii miał poprosić Tadżykistan o możliwość korzystania z bazy, ale brak oficjalnych informacji o przełomie w tej sprawie. Sandeep Unnithan, *PM Modi to ask Tajikistan for lease of ex-Soviet airbase*, India Today, 12.07.2015,

<https://www.indiatoday.in/mail-today/story/pm-narendra-modi-tajikistan-indian-air-force-ayni-airbase-sushma-swaraj-pakistan-china-281955-2015-07-12> [dostęp: 15.12.2017].

Powyższy artykuł sugeruje również, że naciski na Tadżykistan w kwestii nieudostępniania bazy Indiom mogły wyrzucić Chiny i Pakistan.

¹¹⁵ W przyszłości hipotetycznie możliwa jest również sprzedaż irańskiego gazu do Indii w formie płynnej. Gdyby do tego doszło, powodowałoby to lekkie napięcia między USA a Indiami w sytuacji, w której eksport LNG z Iranu do Indii osiągnąłby znacznie większą skalę i miał znaczenie dla poziomu gospodarczej izolacji Iranu. Z drugiej strony w sytuacji eksportu rosyjskiego LNG do Indii przy równoczesnym eksporcie irańskim Iran i Rosja stawałyby się na indyjskim rynku gazu rywalami.

¹¹⁶ Government of India. Ministry of Commerce & Industry, *International North South Transport Corridor (INSTC). Dry Run Report 2014*,

http://commerce.nic.in/publications/INSTC_Dry_run_report_Final.pdf [dostęp: 5.06.2017].

¹¹⁷ Por. Martand Jha, *India's Eurasia Policy Gets a Boost With Long-Awaited Trade Corridor*, The Diplomat, 9.12.2017,

<https://thediplomat.com/2017/12/indias-eurasia-policy-gets-a-boost-with-long-awaited-trade-corridor/> [dostęp: 12.12.2017].

Por. także: Roshan Iyer, *Good News for India as North-South Trade Corridor Takes Shape*, The Diplomat, 10.06.2017,

<https://thediplomat.com/2017/06/good-news-for-india-as-north-south-trade-corridor-takes-shape/> [dostęp: 23.12.2017].

¹¹⁸ Michał Lubina jest zdania, że niski poziom wymiany handlowej między Rosją a Indiami sprawił, że Rosja nie mogła zrównoważyć Chin Indiami (to jest zrównoważyć swojego poziomu uzależnienia gospodarczego od Chin rozwojem stosunków gospodarczych z Indiami). Michał Lubina, *Russia and China. A political marriage of convenience - stable and successful*, Barbara Budrich Publishers, Berlin 2017, s. 271.

¹¹⁹ C. Raja Mohan, *BRICS Summit, Putin, Xi, Modi*, Carnegie India, 15.10.2016,

<http://carnegieindia.org/2016/10/15/brics-summit-putin-xi-modi-pub-64876> [dostęp: 11.12.2017].

¹²⁰ Kartik Bommakanti, *India-Russia military-technical cooperation: Beyond commercial relations*, Observer Research Foundation Brief, 22.06.2017,

<http://www.orfonline.org/research/india-russia-military-technical-cooperation-beyond-commercial-relations/> [dostęp: 23.12.2017].

¹²¹ W sierpniu 2017 r. pojawił się informacja, że BrahMos zostanie sprzedany do Wietnamu, ale zdementowała to tak strona wietnamska jak i rosyjska.

India not selling BrahMos missile to Vietnam, says govt, Hindustan Times, 18.08.2017,

<http://www.hindustantimes.com/india-news/india-not-selling-brahmos-missile-to-vietnam-says-govt/story-T0yg0y8ll1cFo5TWWRYnFK.html> [dostęp: 6.12.2017].

Co do możliwych reakcji Chin na taką sprzedaż por. np.

Santosh Chaubey, *China says it will not sit idle if India sells missiles to Vietnam*, 11.01.2017,

<http://indiatoday.intoday.in/story/china-india-missiles-vietnam/1/855048.html> [dostęp: 6.12.2017].

¹²² Himani Pant, *The Changing Contours of Russia's South Asia Policy*, Observer Research Foundation Brief, lipiec 2017, numer 193, s. 2.

¹²³ *Russia urges India to line up behind China's Belt and Road initiative*, Hindustan Times, 11.12.2017,

<http://www.hindustantimes.com/india-news/russia-urges-india-to-line-up-behind-china-s-belt-and-road-initiative/story-5yajjVbbgKOnAKZiHm6k2M.html> [dostęp: 12.12.2017].

¹²⁴ *Russia offers Pakistan for exporting 5000MW electricity*, Dawn, 20.09.2013,

<https://www.dawn.com/news/1044116/russia-offers-pakistan-for-exporting-5000mw-electricity> [dostęp: 6.12.2017].

¹²⁵ *Moscow not mulling to join CPEC: Russian foreign ministry*, The Express Tribune, 29.11.2016,

<https://tribune.com.pk/story/1248099/moscow-not-mulling-join-cpec-russian-foreign-ministry/> [dostęp: 4.12.2017].

¹²⁶ W chińskim źródle napisano np., że „Rosja planowała połączyć Euroazjatycką Unię Celną (EUC) pod wodzą Moskwy z Chińsko-Pakistańskim Korytarzem Gospodarczym”. Stwierdzenie ołączeniu unii celnej z korytarzem gospodarczym opartym na infrastrukturze, specjalnych strefach gospodarczych i innych projektach gospodarczych już w samo sobie jest błędne lub co najmniej mało doprecyzowane. Artykuł ten należy zapewne odebrać jako polityczną próbę umocnienia współpracy Chin i Pakistanu poprzez pokazanie, że może do niej dołączyć Rosja. Moskwa zaś nie dała się w tę retoryczną próbę wciągnąć.

Li Xing, *Russia can be a welcoming presence at CPEC*, Global Times, 5.01.2017,

<http://www.globaltimes.cn/content/1027250.shtml> [dostęp: 4.12.2017].

¹²⁷ Por. np. Siddique Sajjad, *Russia formally requests access to Gwadar Port*, Daily Times, 5.11.2016, <https://dailymtimes.com.pk/44006/russia-formally-requests-access-to-gwadar-port/> [dostęp: 4.12.2017].

¹²⁸ Por. np. Saddam Hussein, *Russia and Pakistan's Reluctant Romance*. Autor jest Pakistańczykiem i twierdzi, że Rosja poparła tak akces Indii, jak i Pakistanu.

Por. również H. Pant, *India's Afghan Muddle*, s. 118.

Z drugiej strony por. np. Alexander Gabuev, *Bigger, Not Better: Russia Makes the SCO a Useless Club*, Carnegie Endowment for International Peace, 23.06.2017,

<http://carnegie.ru/commentary/71350> [dostęp: 23.06.2017].

Autor jest rosyjskim ekspertem pracującym dla rosyjskiej filii amerykańskiego think tanku Carnegie Endowment for International Peace. Autor twierdzi, że Rosja wysunęła kandydaturę Indii, a Chiny dla równowagi postawiły warunek o akcesie Pakistanu.

¹²⁹ Pragya Pandey, *2017 BRICS Summit: Post-Doklam, India, China Meet in Xiamen*, 7.09.2017, <https://thediplomat.com/2017/09/2017-brics-summit-post-doklam-india-china-meet-in-xiamen/> [dostęp: 6.12.2017].

¹³⁰ Por. tekst deklaracji z Goa na stronie indyjskiego ministerstwa spraw zagranicznych:

<http://www.mea.gov.in/bilateral-documents.htm?dtl/27491/Goa+Declaration+at+8th+BRICS+Summit> [dostęp: 6.12.2017]

i tekst deklaracji z Ufy na stronie chińskiego ministerstwa spraw zagranicznych:

http://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/t1282066.shtml [dostęp: 8.12.2017].

¹³¹ Karin Costa Vazquez, Supriya Roychoudhury, Caio Borges, *New Development Bank is BRICS' best card*, Financial Times, 5.09.2017,

<https://www.ft.com/content/cc7c7ee6-918b-11e7-a9e6-11d2f0ebb7f0> [dostęp: 6.12.2017].

¹³² Asian Infrastructure Investment Bank, *India to host 2018 AIIB Annual Meeting*, 16.06.2017,

https://www.aiib.org/en/news-events/news/2017/20170616_004.html [dostęp: 20.06.2017].

¹³³ K. Srinivasan zwraca uwagę, że częsta krytyka UE wobec Indii ma negatywny wpływ na stosunki Indii z Unią. Autor uważa wręcz postawę UE wobec części państw świata za „niezręczną i pouczającą”. Warto jednak zauważyć, że instytucje unijne krytykowały także niejednokrotnie Pakistan.

F. Erixon, K. Srinivasan (red.), *Europe in Emerging Asia. Opportunities and Obstacles in Political and Economic Encounters*, London 2015, s. 28, 43.

¹³⁴ Można przy tej okazji dodać, że Indie zachowały dość powściągliwe stanowisko względem stanowiska w Syrii, choć podczas wizyta premiera Indii w grudniu 2015 r. Rosja i Indie wydały wspólne oświadczenie o ich „silnym poparciu dla suwerenności, jedności i spójności terytorialnej Syrii” i niemożności rozwiązania konfliktu w Syrii na drodze zbrojnej i konieczności wewnętrznsyryjskiego dialogu, a na szczycie BRICS w UFIE w 2015 r. strona indyjska podpisała wspólną deklarację, która między innymi popierała wysiłki Rosji na rzecz pokoju w Syrii. Por. tekst deklaracji z Ufy na stronie chińskiego ministerstwa spraw zagranicznych:

http://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/t1282066.shtml [dostęp: 8.12.2017].

¹³⁵ Zachary Fink, *India Backs Russia's 'Legitimate Interests' in Ukraine*, The Diplomat, 8.03.2014, <https://thediplomat.com/2014/03/india-backs-russias-legitimate-interests-in-ukraine/> [dostęp: 21.12.2017].

¹³⁶ V. Radyuhin, *Putin thanks India for its stand on Ukraine*, The Hindu, 18.03.2014,

<http://www.thehindu.com/news/international/world/putin-thanks-india-for-its-stand-on-ukraine/article5800989.ece> [dostęp: 21.12.2017].

¹³⁷ Kallol Bhattacharjee, *Ukraine lauds India for support over Crimea*, The Hindu, 17.01.2017,

<http://www.thehindu.com/news/international/Ukraine-lauds-India-for-support-over-Crimea/article17098891.ece> [dostęp: 22.12.2017].

¹³⁸ *Crimean Leader's Visit to India With Putin's Delegation Could Antagonize the West*, The Moscow Times, 11.12.2014,

<https://themoscowtimes.com/news/crimean-leaders-visit-to-india-with-putins-delegation-could-antagonize-the-west-42183> [dostęp: 12.12.2017].

¹³⁹ Ellen Barry, *Putin and Modi Reaffirm Bond Between Russia and India*, 11.12.2014,

<https://www.nytimes.com/2014/12/12/world/asia/putin-and-modi-reaffirm-bond-between-russia-and-india.html> [dostęp: 22.12.2017].

¹⁴⁰ Bhavna Vij-Aurora, *Russia Unpacks A Matryoshka Doll For Pak*, 10.10.2016,

<https://www.outlookindia.com/magazine/story/russia-unpacks-a-matryoshka-doll-for-pak/297930> [dostęp: 11.10.2016].

¹⁴¹ Nandan Unnikrishnan, *The Enduring Relevance of India-Russia Relations*, Observer Research Foundation Brief, maj 2017, numer 179, s. 3-4.

¹⁴² Kartik Bommakanti, *India-Russia military-technical cooperation: Beyond commercial relations*, Observer Research Foundation Brief, 22.06.2017,

<http://www.orfonline.org/research/india-russia-military-technical-cooperation-beyond-commercial-relations/> [dostęp: 23.12.2017].

¹⁴³ Himani Pant, *The Changing Contours of Russia's South Asia Policy*, s. 7-9.

¹⁴⁴ Ashok Sajjanhar, *Time to Rejuvenate the India-Russia Partnership*, IDSA Comment, 30.05.2016,

http://www.idsa.in/idsacomments/rejuvenate-india-russia-partnership_asajjanhar_300516 [dostęp: 13.12.2017].

¹⁴⁵ Parth Sarthi Suhag, *Russia's Engagement with the Taliban*.

¹⁴⁶ Manabhajan Meher, *Russia's Policy Shift towards Taliban and Pakistan*, IDSA, 1.03.2017,

http://idsa.in/idsacomments/russia-policy-shift-towards-taliban-and-pakistan_mmeher_010317 [dostęp: 2.03.2017].

¹⁴⁷ C. Raja Mohan, *Unsentimental ties*, Indian Express, 7.01.2018,

http://indianexpress.com/article/opinion/columns/unsentimental-ties-vladimir-putin-donald-trump-us-russia-5013295/lite/?_twitter_impression=true [dostęp: 8.01.2018].

¹⁴⁸ Na podstawie rozmowy odbytej 30.10.2017 w Nowym Delhi.

¹⁴⁹ C. Raja Mohan, *Beware of Beijing*, Indian Express, 8.06.2017,

<http://indianexpress.com/article/opinion/columns/beware-of-beijing-4693739/> [dostęp: 5.12.2017].

¹⁵⁰ Na podstawie rozmowy odbytej 30.10.2017 w Nowym Delhi.

¹⁵¹ Brahma Chellaney, *Putin's dance with the Taliban*, 9.03.2017, The Strategist,

<https://www.aspistrategist.org.au/putins-dance-taliban/> [dostęp: 10.12.2017].

¹⁵² *PM Modi seeks to repair ties with Russia on four-nation tour of Europe*, Hindustan Times, 29.05.2017,

<http://www.hindustantimes.com/india-news/pm-modi-seeks-to-repair-ties-with-russia-on-four-nation-tour-of-europe/story-VGhuqy3lvHVQqlgtVAbiCL.html> [dostęp: 29.05.2017].

¹⁵³ Na podstawie rozmowy odbytej 2.11.2017 w Nowym Delhi.

¹⁵⁴ *PM Modi seeks to repair ties with Russia on four-nation tour of Europe*, Hindustan Times, 29.05.2017,

<http://www.hindustantimes.com/india-news/pm-modi-seeks-to-repair-ties-with-russia-on-four-nation-tour-of-europe/story-VGhuqy3lvHVQqlgtVAbiCL.html> [dostęp: 29.05.2017].

¹⁵⁵ Petr Topychkanov, *Moscow and New Delhi Disconnect*.

ANEKS 1: Porównanie wspólnych ćwiczeń wojskowych Rosji z Indiami i z Pakistanem, a także USA z Indiami. 2014-2017

ćwiczenia rosyjsko-pakistańskie

2014: pierwsze wspólne ćwiczenia marynarek wojennych (Arabian Monsoon)

2015: drugie ćwiczenia Arabian Monsoon

2016: pierwsze wspólne ćwiczenia wojsk lądowych (Družba-2016)

2017: zorganizowane przez Pakistan międzynarodowe ćwiczenia marynarek wojennych Aman-17, w których wzięli udział także reprezentanci rosyjskich sił zbrojnych

2017: drugie wspólne ćwiczenia wojsk lądowych (Družba-2017)

ćwiczenia rosyjsko-indyjskie

2014: ćwiczenia sił powietrznych (Indra Avia)(organizowane od 2014 r.)

2015: ćwiczenia wojsk lądowych (Indra)(organizowane co 2 lata od 2003 r.)

2016: ćwiczenia marynarek wojennych (Indra Navy)(organizowane co 2 lata od 2003 r.)

2017: ćwiczenia Indra po raz pierwszy obejmujące trzy rodzaj sił zbrojnych obu stron

ćwiczenia amerykańsko-indyjskie

2014: ćwiczenia marynarek wojennych (Malabar)(organizowane od 1992 r.)

2015: ćwiczenia marynarek wojennych (Malabar)(organizowane od 1992 r., od 2015 r. także z udziałem Japonii)

2016: ćwiczenia marynarek wojennych (Malabar)

2016: ćwiczenia działań antyterrorystycznych (Yuddh Abhyas)(organizowane od 2004 r.)

2016: ćwiczenia jednostek specjalnych (Vajra Prahar)(wcześniej zorganizowane w 2012 r.)

ANEKS 2: Podpisane umowy i kontakty dyplomatyczne na wysokim szczeblu Rosji z Indiami i z Pakistanem. 2014-2017

2.1 Umowy i kontakty dyplomatyczne na wysokim szczeblu z Indiami

Źródła: indyjskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych; indyjskie Ministerstwo Obrony
http://www.mea.gov.in/outgoing-visits.htm?2/outgoing_visits
http://www.mea.gov.in/incoming-visits.htm?1/incoming_visits
<http://www.pib.nic.in/PressReleaselframePage.aspx?PRID=1495957>

lutym 2014: wicepremier FR D. Rogozin w Nowym Delhi

czerwiec 2014: wicepremier FR D. Rogozin w Nowym Delhi

Według mediów rosyjskich była to nieplanowana wcześniej wizyta, która miała uspokoić nastroje w Indiach po ujawnieniu informacji o sprzedaży Mi-35 do Pakistanu.

lipiec 2014: premier Indii Narendra Modi i prezydent FR W. Putin spotkali się na szczycie BRICS w Fortalezie w Brazylii

grudzień 2014: prezydent FR W. Putin z wizytą w Indiach

Podpisano wówczas m.in. następujące umowy i dokumenty:

- *umowę wprowadzającą zasady i procedury umożliwiające personelowi indyjskich sił zbrojnych w jednostkach edukacyjnych podlegających pod rosyjskie Ministerstwo Obrony [nie ustalono, czy przełożyło się na wyjazdy indyjskich oficerów na studia w późniejszym okresie];*
- *wizję strategii na rzecz umocnienia współpracy w pokojowym używaniu energii atomowej;*
- *dokument wprowadzający zasady dzielenia się informacjami w zakresie energii atomowej, a także suplement do umowy o współpracy przy budowie elektrowni atomowej w Kudankulam i umowę między indyjską Nuclear Power Corporation of India Limited i Omstrojeksport w celu budowy 3 i 4 reaktora w Kudankulam;*
- *program współpracy w dziedzinie gazu i ropy na lata 2015-16;*
- *porozumienie o współpracy w dziedzinie badań w dziedzinie medycyny (między innymi onkologii, bioinformatyki, szczepionek czy badań nad HIV/AIDS) między Indian Council of Medical Research i Rosyjską Fundacją Badań Podstawowych;*
- *porozumienie o współpracy między prywatną indyjską firmą Tata Power a Rosyjskim Funduszem Bezpośrednich Inwestycji*
- *porozumienie o współpracy między konsorcjum indyjskich firm pod wodzą NMDC a rosyjską ACRON w celu wprowadzenia umowy decydującej o nabyciu przez konsorcjum indyjskich firm udziałów w rosyjskiej fabryce potasu [z planu podpisania tej umowy Indie wycofały się w 2016 r.]*
- *porozumienie o współpracy między rosyjskim bankiem VTB a indyjską ESSAR Group podpisany w celu udzielenia przez ten bank pożyczki w wysokości miliarda dolarów, a także między Essar Oil a Rosnieft' w sprawie dostaw ropy do Indii [równolegle jednak ESSAR został wykupiony przez firmy rosyjskie]*
- *porozumienie o współpracy między indyjskim Infrastructure Development Finance Corporation Ltd Rosyjskim Funduszem Bezpośrednich Inwestycji powołaniu funduszu inwestycyjnego w wysokości miliarda dolarów;*
- *porozumienie o współpracy między Oil India Limited a Zarubieźnieft' w zakresie wspólnego poszukiwania, wydobywania i transportowania węglowodorów;*
- *porozumienie o współpracy między agencjami prasowymi obu stron (Tass i Press Trust of India) o wymianie informacji, doświadczeń i pomocy technicznej;*

- porozumienie o współpracy między *Electronics and Software Export promotion Council of India (ESEPCI)* i *Fundacją Skolkowo* w celu poszukiwania wspólnych inwestycji, sojuszy i badań w dziedzinie technologii informacyjnych;

- porozumienie o współpracy między *Gamesa Wind Turbine Pvt Ltd.* i rosyjskim *ROTEK* w dziedzinie sprzętu używanego do uzyskiwania energii wiatrowej;

styczeń 2015: minister obrony FR Siergiej Szojgu z wizytą w Indiach

Podpisanie umowy między Ministerstwami Obrony obu państw w kwestii współpracy w zakresie bezpieczeństwa lotniczego.

marzec 2015: minister spraw wewnętrznych Indii Rajnath Singh spotkał się z ministrem FR ds. obrony cywilnej, stanów wyjątkowych i eliminacji konsekwencji katastrof naturalnych Władymirem Puczkowem przy okazji konferencji ONZ w Sendai w Japonii

maj 2015: indyjski doradca ds. bezpieczeństwa narodowego Ajit Doval w Rosji

maj 2015: prezydent Indii Pranab Mukherjee z wizytą w Rosji na obchodach Dnia Zwycięstwa

maj 2015: minister sprawiedliwości Rosji Aleksander Konowalow i minister prawa i sprawiedliwości Indii D.V. Sadananda Gowda spotkali się przy okazji Fifth Saint Petersburg International Legal Forum

czerwiec 2015: minister energii FR Aleksander Nowak spotkał się z ministrem stanu ds. ropy i gazu naturalnego Indii Dharmendrą Pradhanem przy okazji szczytu OPEC w Wiedniu

czerwiec 2015: *Indian Space Research Organization* i rosyjska *Federalna Agencja Kosmiczna* podpisały porozumienie o współpracy w zakresie pokojowego korzystania z przestrzeni kosmicznej

lipiec 2015: premier Indii Narendra Modi i prezydent FR W. Putin spotkali się na szczycie BRICS w Ufie w Rosji

wrzesień 2015: zwierzchnik indyjskich sił zbrojnych z wizytą w Rosji

październik 2015: minister spraw zagranicznych Indii Sushma Swaraj w Rosji

listopad 2015: minister obrony Indii Manohar Parrikar z wizytą w Rosji

listopad 2015: reprezentanci Rosji i Indii spotkali się na szczycie G20 w Turcji

grudzień 2015: wicepremier FR D. Rogozin w Nowym Delhi

grudzień 2015: premier Indii Narendra Modi w Rosji

Podpisano wówczas m.in. następujące umowy i dokumenty:

- porozumienie o współpracy w celu poszukiwania i wydobycia węglowodorów, a także wytwarzania produktów z nich na terenie Rosji między *Rosneft'*, *Oil India* a *Indian Oil Corporation* [Według stanu wiedzy z mediów na koniec 2017 r. po podpisaniu tego porozumienia nie doszło dotąd do podpisania właściwej umowy.]

- porozumienie o współpracy między rządami obu państw w dziedzinie inżynierii dotyczącej śmigłowców;

- porozumienie o współpracy w celu powołaniu funduszu na inwestycje w zaawansowane technologie pomiędzy *Rusnano* a indyjskim *National Investment and Infrastructure Fund (NIIF)*. [NIIF to rządowa instytucja indyjska, która ma przyciągać zagraniczne inwestycje w celu

rozbudowy indyjskiej infrastruktury. Według stanu wiedzy z mediów na koniec 2017 r. po podpisaniu tego porozumienia nie doszło dotąd do podpisania właściwej umowy.]

marzec 2016: rosyjska delegacja na najważniejszej indyjskiej konferencji międzynarodowej (Raisina Dialogue) składała się z reprezentantów niższego szczebla

kwiecień 2016: minister spraw zagranicznych Indii Sushma Swaraj na szczycie Chiny-Rosja-Indie

czerwiec 2016: premier Indii Narendra Modi i prezydent FR W. Putin spotkali się przy okazji szczytu Szanghajskiej Organizacji Współpracy w Taszkencie

sierpień 2017: wicepremier FR D. Rogozin w Indiach

wrzesień 2016: prezydent FR W. Putin na szczycie BRICS na Goa w Indiach

Podpisano wówczas m.in. następujące umowy i dokumenty:

- o wykupie przez Rosneft' 49% udziałów w Essar Oil
- porozumienie międzyrządowe o sprzedaży do Indii systemu raketowego- S-400 [późniejsze informacje w mediach wskazują, że nie była to umowa końcowa]
- umowę [stakeholder agreement] między Hindustan Aeronautics Limited a Rostec o wspólnej produkcji śmigłowców Ka-226T w Indiach
- porozumienie o dalszym wspólnym budowaniu kolejnej generacji pocisku BrahMos
- porozumienie międzyrządowe o wyprodukowaniu w Indiach z pomocą rosyjską dwóch fregat Projekt 11356, a także sprzedaży przez Rosję dwóch kolejnych do Indii
- porozumienie o współpracy w dziedzinie bezpieczeństwa informacji

październik 2016: ministrowie obrony Indii i Rosji podpisują umowę o wspólnej budowie kolejnego modelu pocisku BrahMos

grudzień 2016: specjalny przedstawiciel prezydenta Rosji ds. Afganistanu Zamir Kabułow na konferencji Heart of Asia w Amrytsarze (Indie)

styczeń 2017: indyjski doradca ds. bezpieczeństwa narodowego Ajit Doval w Moskwie na rozmowach z reprezentantami prezydenta Rosji

styczeń 2017: wicepremier FR D. Rogozin na szczycie Vibrant Gujarat w Gudźaracie

styczeń 2017: rosyjska delegacja na najważniejszej indyjskiej konferencji międzynarodowej (Raisina Dialogue) składała się z reprezentantów niższego szczebla

luty 2017: indyjska delegacja na konferencji na temat Afganistanu w Moskwie

marzec 2017: przemysłu i handlu FR Denis Manturow z wizytą w Indiach.

Podpisano wówczas m.in. umowę o długoterminowych dostawach części do samolotów Su-30, która ma rozwiązać sporny problem jakości i tempa serwisowania.

marzec 2017: wicepremier FR J. Trutniew w Indiach

kwiecień 2017: minister obrony i minister finansów Indii Arun Jaitley w Rosji na konferencji dotyczącej bezpieczeństwa

maj 2017: wizyta wicepremiera FR D. Rogozina w Nowym Delhi

maj 2017: indyjski doradca ds. bezpieczeństwa narodowego Ajit Doval w Rosji na International Meeting of High Level Officials Responsible for Security Matters; spotkał się także ze swoim rosyjskim odpowiednikiem, a także ze swoim odpowiednikiem pakistańskim

czerwiec 2017: minister obrony i minister finansów Indii Arun Jaitley odwiedził Rosję, gdzie spotkał się z ministrem obrony FR Sergiejem Szojgu.

Obaj ministrowie podpisali wówczas umowę o rozwoju współpracy wojskowej między państwami.

czerwiec 2017: premier Indii Narendra Modi na St. Petersburg International Economic Forum

czerwiec 2017: premier Indii Narendra Modi i prezydent FR Władimir Putin na szczycie Szanghajskiej Organizacji Współpracy w Astanie

sierpień 2017: sekretarz rządu indyjskiego ds. produkcji technologii wojskowej Ashok Gupta na *International Military Technical Forum – 2017* pod Moskwą.

Podpisano wówczas porozumienie o współpracy między indyjską firmą Ashok Leyland Defence Systems a Rosoboroneksport w sprawie produkcji pojazdów gąsienicowych.

wrzesień 2017: minister obrony Indii Nirmala Sitharaman i minister spraw zagranicznych Sushma Swaraj na Eastern Economic Forum we Władywostoku

wrzesień 2017: premier Indii Narendra Modi i prezydent FR Władimir Putin na szczycie BRICS w Xiamen

grudzień 2017: minister spraw zagranicznych Indii Sushma Swaraj na szczycie głów państw Szanghajskiej Organizacji Współpracy w Soczi

grudzień 2017: minister spraw zagranicznych FR Siergiej Ławrow na szczycie Chiny-Rosja-Indie w Nowym Delhi

grudzień 2017: wizyta wicepremiera FR D. Rogozina w Nowym Delhi

2.2 Umowy i kontakty dyplomatyczne na wysokim szczeblu z Pakistanem

listopad 2014: Minister obrony FR Siergiej Szojgu z wizytą w Pakistanie
Podpisanie umowy o współpracy wojskowej między Rosją a Pakistanem

czerwiec 2015: zwierzchnik pakistańskich sił zbrojnych Raheel Sharif z wizytą w Rosji

sierpień 2015: Minister obrony FR Siergiej Szojgu z wizytą w Pakistanie
Podpisanie umowy o sprzedaży przez Rosjan do Pakistanu czterech śmigłowców Mi-35

październik 2015: *Pakistan i Rosja podpisały umowę międzyrządową o budowie gazociągu z Karaczi do Lahaur dzięki pożyczce z Rosji w wysokości 2 miliardów dolarów*

lipiec 2016: zwierzchnik Pakistańskich Sił Powietrznych generał Sohail Aman z wizytą w Moskwie

[niepotwierdzone] **listopad 2016:** szef FSB Aleksander Bogdanow z wizytą w Pakistanie

grudzień 2016: pierwsze konsultacje Rosji i Pakistanu „w sprawach regionu”

grudzień 2016: zorganizowane przez Rosję rozmowy na temat Afganistanu z udziałem reprezentantów Chin i Pakistanu

grudzień 2016: koncern Rosoboroneksport po raz pierwszy prezentował swojego produkty na targach uzbrojenia w pakistańskim mieście Karaczi (targi IDEAS 2016)

styczeń 2017: podpisanie umowy na sprzedaż śmigłowców Mi-171E do Pakistanu

luty 2017: drugie zorganizowane przez Rosję rozmowy na temat Afganistanu z udziałem reprezentantów Chin, Pakistanu, Afganistanu, Indii i Iranu

marzec 2017: Pakistański generał Siergiej Jurewicz Istrakow odwiedził Południowy Waziristan, obszar administracyjny na pakistańskich terytoriach plemiennych, gdzie toczy się walka z pakistańskimi talibami.

maj 2017: pakistański doradca ds. bezpieczeństwa narodowego w Rosji na International Meeting of High Level Officials Responsible for Security Matters

lipiec 2017: *Pakistan i Rosja podpisały porozumienie o współpracy w zakresie wydobywania gazu i ropy i rozwoju obszarów wydobywczych*